

LIETUVOS TSR MOKSLŲ AKADEMIJA
ISTORIJOS INSTITUTAS
LIETUVOS TSR ISTORIJOS PROBLEMINĖ MOKSLINĖ TARYBA

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

1978 METAI

VILNIUS „MOKSLAS“ 1979

INSTITUTE OF HISTORY
OF THE ACADEMY OF SCIENCES OF THE LITHUANIAN SSR
THE SCIENTIFIC PROBLEM BOARD
OF THE HISTORY OF THE LITHUANIAN SSR

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

1978

VILNIUS

1979

INSTITUT FÜR GESCHICHTE
DER AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN DER LITAUISCHEN SSR
PROBLEMISCHER-WISSENSCHAFTLICHER RAT
FÜR GESCHICHTSFORSCHUNG DER LITAUISCHEN SSR

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

1978

VILNIUS

1979

АКАДЕМИЯ НАУК ЛИТОВСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ
НАУЧНЫЙ СОВЕТ ПО ПРОБЛЕМАМ ИСТОРИИ
ЛИТОВСКОЙ ССР

ЕЖЕГОДНИК
ИСТОРИИ
ЛИТВЫ

ГОД 1978



ВИЛЬНИУС «МОКСЛАС» 1979

Redakcinė kolegija

Jonas DOBROVOLSKAS, Mečislovas JUČAS, Vytautas
MERKYS, Vacys MILIUS, Giedrė NIUNKIENĖ, Rita STRAZ-
DŪNAITĖ (sekretorė), Henrikas ŠADŽIUS, Adolfas
TAUTAVIČIUS, Bronius VAITKEVIČIUS (vyr. redak-
torius), Regina ŽEPKAITĖ (vyr. redaktoriaus
pavaduotoja)

Išleista pagal LTSR MA Istorijos instituto užsakymą

0505040000

M 10604—209
M854(08)—79 Ž—79

© LTSR MA Istorijos institutas, 1979

RECENZIJOS, APŽVALGOS, ANOTACIJOS

Lietuvos TSR architektūros klausimai. Lietuvos miestų genezė ir raida, t. 5, sąs. 4. „Mokslas“, Vilnius, 1977, 120 p., 500 egz. (Lietuvos statybos ir architektūros mokslinio tyrimo institutas)

Lietuvos miestų susidarymas ir jų raida pirmaisiais gyvavimo šimtmečiais — tai toks istorijos mokslo baras, kuriame susitinka istorikai, archeologai, urbanistai. Suprantamas daiktas, kad norint pasiekti gerų rezultatų, būtinas tyrinėjimų kompleksiskumas, įvairių sričių specialistų bendros pastangos. Tyrinėjant, matyt, tenka įveikti dvi pakopas: pirma, kai istorikai, archeologai, urbanistai kaupia savo srities istorinius šaltinius ir atitinkamais specifiniais metodais atlieka jų kritiką, t. y. padaro prieinamais kitų specialybių atstovams, ir antra, kai tokiu būdu sukauptos žinios, faktai yra apibendrinami, vadovaujantis istorijos mokslo metodais. O kad tiek žinių kaupimas, tiek jų apibendrinimas būtų kryptingas, reikia gerai išsiaiškinti, kas ieškotina, ir pagal galimybes iškelti hipotezes — gaires darbui. Recenzuojamoje knygoje šiam reikalui yra trys straipsniai: Juozo Jurginio „Feodalinės Lietuvos miestų tyrinėjimai“ (p. 4—18), Adolfo Tautavičiaus „Kada susidarė sąlygos Lietuvoje miestams atsirasti?“ (p. 19—24) ir polemizuojančio su jais Algimanto Miškinio „Dėl Lietuvos miestų atsiradimo laiko“ (p. 25—30).

Žinoma, šie straipsniai nėra tokio darbo pradžia. Tai rodo ir visuose trijuose straipsniuose duotos ilgesnės ar trumpesnės ankstesnių darbų šioje srityje apžvalgos. Be to, visai neseniai A. Miškinis gana plačiai aptarė urbanistikos istorijos tyrinėjimų 1970—1975 m. raidą ir rezultatus¹. Todėl aptariamus straipsnius galime laikyti susirūpinimo ir nerimo dėl tyrimų krypties bei tempų, dėl gautų rezultatų kokybės išraiška.

J. Jurginis remiasi ne kartą kaimyninių kraštų (slavų ir skandinavų) medžiaga patikrinta sociologine schema: miestai susikūrė pereinant iš pirmykštės bendruomeninės santvarkos į klasinę visuomenę. Iš to seka išvada, kad Lietuvos miestai atsiranda su feodalizmu (p. 7). Ir antra, miestas — amatų atsiskyrimo nuo žemdirbystės vaisius, amatininkų ir pirklių gyvenvietė, ir todėl miestu gali būti tik amatininkų, gaminančių rinkai, gyvenvietė su turgumi, kuris yra prekinių piniginių santykių iš-

¹ Miškinis A. Lietuvos urbanistikos istorijos tyrinėjimai 1970—1975 m.— Lietuvos istorijos metraštis. 1976 metai. V., 1977, p. 73—80.

raiška. Kartu autorius neatmeta galimybės, kad dalis gyventojų gali verstis ir žemės ūkiu.

J. Jurginis aptaria kai kuriuos miestų genezės variantus ir raidos momentus, pastebėtus kaimyniniuose kraštuose, galėjusius pasikartoti ir Lietuvoje. Antai Skandinavijos miestai IX—X a. kūrėsi prie kelių, išeinančių į jūrą. Pirmiausia atsirasdavusi turgaus aikštė, ji būdavusi apjuosama griovių ir pylimu, įtvirtintoje teritorijoje statoma pilis-slėptuvė, kūrėsi miestiečių bendruomenė. Plačiau autorius kalba apie pirklių bažnyčias svetimuose miestuose. Tokią bažnyčią-sandėlį — visuomeninio gyvenimo centrą Naugarde turėjo Hanzos pirkliai; būdavę jų ir kituose miestuose: Vakarų Europos pirklių dažniausiai šv. Mikalojaus bažnyčios, rusų pirklių — Piatnicos cerkvės. Šios bažnyčios būdavusios rotušių pirmtakės.

Autorius nagrinėja atskirus feodalinio miesto elementus. Tai — pilis, turgaus aikštė, karčema, bažnyčia, jurisdika. Aptariama šių elementų reikšmė, jų tarpusavio, taip pat kai kurių iš jų ir viso miesto santykis. Iš tokio aptarimo autorius daro išvadas, kurias išdėsto įvairiose straipsnio vietose. Reikia pastebėti, kad autoriaus samprotavimams bei išvadosms kiek kenkia pernelyg laisvas pasirinktų šaltinių chronologinis diapazonas: nuo 1075 m. Adomo Bremeniečio pasakojimo iki 1557 m. Valakų reformos įstatymo ir XVII a. miestelių inventorių. Kai greta susstatomi skirtingų amžių šaltiniai, jie kartais atitrūksta nuo tų konkrečių istorinių sąlygų, kuriomis buvo sudaryti ir kurias atspindi. Antra vertus, autorius pabrėžia, kad jo daromi apibendrinimai yra „...daugiau hipotezės, kurias tyrėjams reikėtų turėti galvoje. Remiantis archyviniais šaltiniais ir natūros tyrinėjimų duomenimis, jas galima būtų patvirtinti arba atmesti, pateikiant įtikinamesnį sprendimą“ (p. 18). Mums belieka pridurti, kad tokių hipotezių iškėlimas, ieškant istorinės tiesos, yra naudingas. Svarbiausi, mums regis, autoriaus teiginiai, aiškinant Lietuvos miestų genezę, yra šie: 1) pirmieji Lietuvos miestiečiai kūrėsi prie patogių bendruomeninių piliakalnių, toliau naudodami juos kaip įtvirtintas slėptuves, ir prie valdovo pilių bei dvarų kaip karinių-administracinių centrų (p. 11); 2) valdovai ir feodalai nebuvo ankstyvųjų miestų steigėjai ir globėjai, o miestiečiai stengėsi turėti savo bendruomenę ir valdžią (p. 11); 3) centrinė kiekvieno miesto vieta buvo ne pilis, bet turgaus aikštė, apie kurią grupavosi miesto ūkinis ir visuomeninis gyvenimas, ties kuria stovėjo karčema, o vėliau — rotušė (p. 12, 15); 4) miestų augimas priklausė ne nuo užsienio, bet nuo vidaus rinkos, nuo to, kiek pramonė buvo atsiskyrusi nuo žemės ūkio (p. 17).

Ne miestų atsiradimo procesui, o kitam ne mažiau svarbiam klausimui — kada susidarė sąlygos Lietuvoje miestams atsirasti ir kokios jos turėjo būti, skirtas A. Tautavičiaus straipsnis. Ir jis iš pradžių kelia miesto apibrėžimo klausimą, nes, esant nuomonių skirtumui, svarbu susitarti, kokią gyvenvietę reikia vadinti miestu. A. Tautavičius miestu laiko gyvenvietę, kurios gyventojai (ar bent dalis jų), be žemės ūkio, vertėsi prekyba ir bent kelių šakų amatais, kurioje dar gyveno ir gamy-

ba neužsiimantys — kariai, administracijos darbuotojai ir kt., kurios gyventojų skaičius buvo sąlyginai didelis (p. 19). Taigi miestas — gyvenvietė su sudėtinga gyventojų socialine ir profesine struktūra. Prie šio apibrėžimo reiktų pridėti dar vieną miesto požymį, kurį, trūkstant rašytinių ir ikonografinių šaltinių, susekti Lietuvoje tegali archeologai ir kuris labiausiai rūpėtų urbanistikos istorikams — kompaktiškas miestų teritorijų užstatymas ar bent pirmaisiais miestų kūrimosi ir gyvavimo amžiais tendencija įgyvendinti tokį užstatymą.

Toliau autorius, remdamasis Lietuvos archeologine medžiaga, nurodo, kada susidaro sąlygos miestams atsirasti. Pirmą, kaimui pasiekus aukštą gamybos technologiją, nes kaimas maitina miestą (p. 19). Lietuvoje tik XI—XII a. žemdirbystė tiek išaugo, kad nemaža dalis produktų galėjo būti mainoma ar parduodama (p. 21). Antra, miestai gamina kaimui reikalingus daiktus ir turi turėti kur juos realizuoti (p. 19). Lietuvoje tik tai XI—XII a. jau būta stambių žemvaldžių, atskirų žemių valdovų — kunigaikštukų, gyvenusių pilyse, turėjusių kariaunas; jas ginklais ir apranga aprūpinti turėjo amatininkas ir pirklys. Susidarė socialinis sluoksnis, kurio atstovai taip pat pajėgė išigyti iš svetur atvežamų prabangos daiktų (p. 24). Iš šių autoriaus išvadų turėtų išeiti, kad Lietuvoje miestai galėję atsirasti XI—XII amžiuje. Bet A. Tautavičius labai atsargiai teigia, kad tik kai kurie miestų elementai galėjo formuotis XII a., o apie realų jų buvimą galima kalbėti nuo dar vėliau — nuo valstybės susidarymo XIII a. (p. 24). Kodėl toks atsargumas? Autorius jo plačiau nepaaiškina, nors dalis atsakymo straipsnyje yra. Aptardamas pirkliams priskiriamų mažų sulankstomų svarstyklių ir svarelių radimviečių topografiją, A. Tautavičius daro išvadą, kad XI—XII a. dar nepastebima buvus pirklių koncentracijos. Be to, vidaus rinkoje dar necirkuliavo smulkios monetos. O tai tarsi patvirtintų, kad miestų Lietuvoje XI—XII a. dar nebuvo (p. 22). Tuo metu Lietuva buvusi nuošalyje nuo tranzitinių prekybos kelių, į ją pateko gerokai mažiau importo negu į Latviją ir Estiją, prekyba Lietuvos žemėse X—XII a. buvo kur kas mažesnės apimties negu kaimynuose (p. 22—23). Galiausiai, archeologai dar negali pasakyti, kad būtų atkasę XII a. ar net XIII a. gyvenvietę, kurią galima būtų pavadinti miestu (p. 24). Taigi autoriaus atsargumas suprantamas ir mokslškai pagrįstas, o jo išvadoms galima tik pritarti. Belieka pridurti, kad autorius dar nurodo, kad XIII—XIV a. karams nutraukus natūralią Lietuvos miestų ir miestelių raidą, dauguma jų XV—XVI a. kūrėsi iš naujo (p. 24).

A. Miškinis, pareiškęs, kad miestų genezės tyrimai — istorikų reikalas, meta į pastarųjų daržą ne vieną akmenį: vis dar nepakankamai naudojami rašytiniai šaltiniai, tiek patys ankstyviausi, tiek vėlesni; vis dar neišspręstas terminų *burg* ir *grad* reikšmės klausimas (p. 26, 27) ir pan. Galima sutikti, kad šios pastabos bent iš dalies yra teisingos. Bet, abejodamas Voskresensko metraštyje ir Snorės Sturlesono sagose esančių ar tariamai esančių žinių apie Lietuvos miestus kritika, gindamas šių šaltinių autentiškumą, A. Miškinis veržiasi pro atviras duris. Derėtų ati-

džiai perskaityti kita proga šiame straipsnyje cituojamą J. Jurginio straipsnį „Vilniaus miesto įkūrimo klausimu“ (Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Darbai, serija A, t. 1(6), 1959, p. 103—113) ar dar geriau pačius šaltinius. Būtų įsitikinta, kad Snorės Sturlesono sagose nei Vilnius, nei Trakai visai neminimi, o Vilnius Voskresensko metraštyje minimas vėlyvoje politiniais motyvais sukurtoje legendoje.

Yra šaltinių kritika. Panaudojant juos mokslinėje apyvartoje, būtina ją atlikti. Kai dėl Vilniaus paminėjimo Voskresensko metraštyje ir tariamo Lietuvos miestų paminėjimo Snorės Sturlesono sagose, tokia kritika atlikta kvalifikuotai. O jei straipsnio autoriaus ji nepatenkina, abejonių, deja, nepakanka, reikia ir argumentų, pagrindžiančių abejones, o jų nėra. Taip pat nėra jokių argumentų, pagrindžiančių autoriaus į mokslinę apyvartą įvedamo naujai aptikto šaltinio — vėlyvo, XVII a., rankraščio, mininčio Vilnių ir Trakus XII a. (p. 26), patikimumą. Neatlikta šio šaltinio kritika, o iš konteksto išeina, kad autorius gan išakmiai sugestijuoja skaitytoją tikėti šiuo, deja, vis dėlto pernelyg vėlyvu ir nepatikimu šaltiniu.

A. Miškinio nepatenkina per „vėlyvas“ miestų atsiradimas Lietuvoje. Jis išdėsto savo abejones dėl jų atsiradimo datavimo XII a. pabaiga ir XIII amžiumi. Teigia, kad miestų pradžia aptarti disponuojamų archeologinių duomenų neginčijamoms išvadoms daryti nepakanka (p. 30). Čia jis teisus. Bet mums regis, bent recenzuojamuose straipsniuose niekur neteigiama, kad išvados yra galutinės ir neginčijamos. Atradus naujų šaltinių, išvados, jei reikės, be abejo, bus peržiūrimos, koreguojamos. Taip bus. Bet A. Miškinis nepastebi, kad dabar žinomi tiek archeologiniai, tiek rašytiniai šaltiniai teleidžia padaryti tik tokias išvadas, kokios išdėstytos A. Tautavičiaus straipsnyje, o ne kitokias.

Tiesa, kaimyninių kraštų analogijos tarsi verstų teigti kitką. Bet visų pirma analogijos istorijos moksle yra pavojingas dalykas ir remtis jomis reikia labai atsargiai. Antra, nesutinkant su konkrečiais archeologiniais ir istoriniais tyrimais paremtomis išvadomis, norint prieš jas remtis kaimyninių kraštų miestų atsiradimo tyrinėtojų išvadomis, reiktų konfrontuoti ne pačias išvadas, o įvairių tyrinėtojų medžiagos interpretacijos metodus ir rezultatus, kitaip sakant, mokslinėje polemikoje ir tyrinėjimuose remtis ne autoritetu, o konkrečia istorine medžiaga. Tik tokiu atveju diskusija bus naudinga ir vaisinga, duos pozityvių vaisių.

A. Miškinis straipsnyje „Dėl rusų ir Vakarų Europos architektūros poveikio feodalinės Lietuvos miestams“ (p. 90—106) nurodo, kad rusų architektūros poveikis Lietuvos miestams buvo dvejopas: jis veikė plano struktūrą (Vilnius nuo XIV a. pabaigos—XV a. pradžios) ir tūrinę-erdvinę kompoziciją (Vilnius, Trakai nuo XIV a. pabaigos—XV a. pradžios, Merkinė, Alytus, Vievis, Kruonis, Kėdainiai nuo XVI—XVII a.). Ši įtaka ne visada buvo vienoda ir nuo XVII a. vidurio mažėjo. Savo ruožtu Vakarų Europos architektūra veikė LDK rusiškų sričių miestus. Tai pastebima nuo XIV a., o ypač sustiprėjo nuo XVI a. vidurio.

Apie konkrečių miestų urbanistinę raidą kalbama trijuose straips-

niuose. Vladas Žulkus („Klaipėdos senamiesčio raidos XIII—XVII amžiais problemos“, p. 31—37), remdamasis archeologinių tyrimų Klaipėdos senamiestyje duomenimis ir palygindamas juos su istoriografijoje žinomais faktais, teigia, kad šiandieninė Klaipėdos senamiesčio planinė struktūra pradėjo klostytis XV—XVI amžių sandūroje ir nusistovėjo po 1540 m. gaisro; XVII a. pradžioje, įrengiant fortifikacinę sistemą apie miestą, buvo iš dalies pakeistas senamiesčio planas ir jo vystymosi kryptis. Nuo XVI a. pradžios iki XVII a. antrosios pusės Klaipėdos senamiesčio iš esmės buvo tos pačios ribos, t. y. tik salos teritorija (p. 37).

Stasys Mikulionis („Trakų įkūrimo ir urbanistinės raidos klausimu“, p. 38—63), pasitelkęs gausią literatūrą ir įvairius rašytinius, ikonografinius, archeologinius šaltinius, ieško Trakų įkūrimo datos ir aiškina miesto planinės-erdvinės struktūros formavimosi procesą. Išvadose jis teigia, kad Trakų užuomazgą galima rasti XIV a. pirmojoje pusėje. XV a. pradžioje Trakai jau buvo susiformavęs miestas. Miesto planinę struktūrą pradinėje fazėje veikė gamta, vasaros ir žiemos keliai, gyventojų zonavimas, gynybos sistema. Iki XV a. pirmosios pusės Trakuose buvo pastatyti svarbiausi statiniai (pilyš, kulto pastatai), suformavę miesto siluetą, panoramą, gatvių ir aikščių erdves (p. 58).

A. Miškinis jau trečiame šios knygos straipsnyje („Veliuonos istorinė urbanistinė raida“, p. 64—89) pateikia glaustą miestelio istorijos apybraižą ir išsamiai aptaria jo urbanistinę raidą. Didele šio A. Miškinių straipsnio teigiama reikia laikyti ikonografinės medžiagos gausumą. Skelbiami Veliuonos planai, piešiniai, fotonuotraukos (ankstyviausios yra XX a. pradžios). Ši medžiaga yra labai vertinga, ji svariai papildo rašytinius šaltinius, įgalina autorių daryti pagrįstus sprendimus.

Nesileidžiant į išsamesnį pastarųjų straipsnių aptarimą, nekvestionuojant išvadų, norime kiek pakomentuoti, mums regis, svarbų klausimą — rašytinių šaltinių panaudojimo principus. Įvesdinant į mokslinę apyvertą naują šaltinį ar nauju aspektu panaudojant seniau žinomą, būtina atlikti šaltinio kritiką. To nepadarius, lengva suklypti, kokį nors falsifikatą ar šiaip nepatikimą šaltinį laikyti patikimu, juo remiantis padaryti klaidingas išvadas. Vienas iš pradinių šaltinių kritikos etapų būtų trumpas šaltinio apibūdinimas, suformuluojant jo pavadinimą ir nurodant, kada ir kur jis buvo paruoštas, kas ar kieno vardu jį parengė, originalas tai ar nuorašas, o jei nuorašas — tai kada ir kieno darytas. Jau net toks elementarus darbas drausmina tyrinėtoją, skatina jį kritiškai žiūrėti į savo šaltinį, užkerta kelią elementarioms klaidoms. Ir dar vienas momentas — būtinas šio darbo viešumas, kitaip sakant, tyrinėtojas turi skaitytojui nurodyti ne tik archyvo signatūros ar publikacijos puslapį, bet ir įvardyti šaltinį.

Kaip šį darbą atlieka kai kurie knygos autoriai? Štai S. Mikulionis pateikia naudotų archyvinių šaltinių sąrašą (p. 59—60). Tiesa, jis nėra tvarkingas. Dalis dokumentų pavadinimų pateikti originalo kalba (lotynų, lenkų, rusų), dalis išversta į lietuvių, klaidingai nurodomi archyvai (Nr. 9 — Minsko srities archyvas. Reikėtų — Baltarusijos TSR centrinis

valstybinis istorijos archyvas), kai kurios pozicijos — ištisos teismų ar magistrato knygos, kitos — atskiri dokumentai iš tų knygų (plg. Nr. 17 ir Nr. 7, 21) ir t. t. Kitaip elgiasi A. Miškinis — jis tik retkarčiais tekste įvardija šaltinį, šiaip visos nuorodos — tik į archyvą, tik archyvo signatūros. O jei autorius visada įvardytų savo šaltinius, tai gal pats suabejotų kai kurių iš jų patikimumu, atkreiptų dėmesį į tiesiog akį rėžiančius prieštaravimus. Štai teigiama, kad 1443 m. Veliuonai buvo suteikta Magdeburgo teisė ir remiamasi anoniminės privilegijos nuorašu (p. 66). Žvilgtelėję į šią privilegiją² matome, kad ją suteikė kažkoks paslaptingas Zigmantas Barzdotoasis. 1443 m. valdė Kazimieras, Žygimantas Kęstutaitis jau buvo miręs 1440 m., sekantis Žygimantas, Senasis, sės į sostą 1506 metais. Ar galima remtis šia privilegija, neišsprendus nors Zigmanto Barzdotojo problemos? Be abejonės ne. Ar užsimena apie tai autorius? Taip pat ne. . .

Antra vertus, kai pastebimi nesutarimai istoriografijoje dėl šaltinių vertinimo, kartais vietoj paties autoriaus atliktos jo kritikos ar bent argumentavimo, kodėl jis palaiko vieną ar kitą nuomonę, randame surengtą savotišką „balsavimą“. Štai S. Mikulionis, nurodęs, kad buvo suabejota Vytauto 1409 m. išduotais Trakų bažnyčios fundaciniais dokumentais, toliau rašo: „Tačiau visi ankstesnieji Trakų tyrinėtojai minėtą bažnyčios įkūrimo datą laikė patikima“ (p. 51). O jei dauguma laiko Vytauto fundacijos 1409 m. datą tikra, tai ir mes laikykime ją tikra. Toks mokslinio tyrimo principas nėra pagrįstas.

Tai tik pora, deja, tipišku pavyzdžių. Negalima nutylėti, kad toks elgesys su šaltiniais menkina tyrinėtojų darbų vertę, juose atsiranda tamsios dėmės. Kažkam vėl teks grįžti prie šių klausimų.

Recenzuojamoje knygoje kaip veidrodyje atsispindi Lietuvos miestų genezės ir jų raidos pirmaisiais gyvavimo amžiais tyrimo būklė. Daug jau yra padaryta, tačiau prieš akis — dar nemaži darbai. Ir juos atlikti reikia kruopščiai, sąžiningai ir blaiviai.

Zigmantas Kiaupa

Л. В. Кольцов. Финальный палеолит и мезолит Южной и Восточной Прибалтики. «Наука», Москва, 1977, 216 с., 54 рис., 1250 экз.

Medžiaga apie paleolitą bei mezolitą Lietuvoje, paskelbta literatūroje, gyvai domisi visų kaimyninių kraštų specialistai¹. Recenzuojamoje L. Kolvovo knygoje ji vėl plačiai nagrinėjama kartu su viso Rytų Pabaltijo bei Lenkijos paleolito pabaigos ir mezolito kultūrų tyrinėjimo duomenimis.

² 1443.X.18 Zigmanto Barzdotojo privilegijos Veliuonos miestui kopija, įrašyta 1802.VIII.18 Veliuonos bažnyčios vizitacijos aktų knygoje.—Lietuvos TSR centrinis valstybinis archyvas, f. 1671, ap. 4, b. 489, l. 21—27.

¹ Tautė W. Die Stielspitzen-Gruppen im nördlichen Mitteleuropa. Köln-Graz, 1968; Kozłowski S. K. Pradzieje ziem Polskich od IX do V tysiąclecia p. n. e. Warszawa, 1972; ir kt.

Įdomu pažvelgti, kaip autorius ją naujai interpretuoja ir kaip įterpia į viso Pabaltijo kultūrų visumą.

Autorius pats sako, kad jo tikslas buvo „palyginti tarybinio ir užsienio Pabaltijo medžiagą ir apibūdinti kai kurių kultūrų vaidmenį, susidarant mezolitinėms ir neolitinėms TSRS kultūroms“ (p. 6). Be to, jis norėjęs išdėstyti viską rusų kalba, nes dauguma darbų esą paskelbta užsienio kalbomis. Nagrinėjamoji teritorija šiaurėje siekia Suomiją įlankos pietinį krantą, pietuose Pripetę, Vyslos bei Oderio aukštupius, rytuose — Dneprą.

Pagrindinis jo metodas yra tipologinis. Naujų tipologinių schemų autorius sakosi taip pat nekūręs, naudodamasis V. Tautės (1968) ir S. K. Kozlovskio (1972) sudarytomis, jas tik detalizuodamas, beje, daugiausia sutelkdamas dėmesį į strėlių antgalius.

Knyga susideda iš įžangos, 10 skyrių ir pabaigos.

Su paleolito pabaigos bei mezolito paminklų tyrinėjimais trumpai supažindinama 1-ajame skyriuje. Minimi tyrinėjimai nuo XIX a. pabaigos iki 1975 metų. Dėl siauros apimties, galima sakyti, autorius tegalėjo darbus suminėti, dabartinių tarybinių tyrinėtojų atžvilgiu kartais pareikšdamas savo nepritarimą, tačiau nekonkretizuodamas jo, ir abejingai arba tik pagiriamai pristatydamas užsienio archeologų darbus.

Autorius žada visą kultūrų raidą parodyti paleogeografijos fone. Tuo tikslu 2-ajame skyriuje, remdamasis paleogeografų darbais (A. Basalyko, M. Sauramo, M. Neištado ir kt.), jis apžvelgia aplinkos raidą per visą kalbamąjį periodą. Tačiau šis skyrius pasidarė vienur daugiau, kitur mažiau atsijęs nuo visos tolesnės knygos, nes geografiniai duomenys nepanaudoti chronologijai paremti, jie menkai tepaaiškina ir istorinę raidą.

Toliau per 8 skyrius autorius supažindina su įvairiomis šiame plote paplitusiomis kultūromis. Iš jų 3-uose apibūdina kultūras, paplitusias tiktai Lenkijoje (vėlyvojo madleno, 3-asis skyrius), Komornicos (8-asis skyrius), Choinicos—Pienkų (1-asis skyrius), viename — Latvijoje bei Estijoje paplitusią Kundos kultūrą (7-asis skyrius), o likusiuose 4-iuose skyriuose apibūdinamos kultūros, gausiai reprezentuojamos ir Lietuvos paminklų. Prie šių skyrių ir sustosime plačiau.

4-ajame skyriuje apžvelgiami Arensburgo kultūros paminklai, kurių nemaža rasta ir Lietuvoje. Šią kultūrą autorius skirsto į 2 chronologinius etapus, remdamasis viena tipologine detale — ar strėlės antgalio smailis retušuotas, ar ne. Tačiau nei autorius, nei kas kitas, nėra patikimai įrodę, kad ši detalė žymi chronologinius etapus. Ir tuo būdu į ankstyvąjį etapą pateko tokia stovykla kaip Saleninkai 2 (nors joje iš viso terastas tik 1 antgalis!), kuri, mūsų nuomone, yra jau epipaleolitinė (nes buvo pirmojoje viršsalpinėje Neries terasoje), o į vėlyvąjį — paleolitinė Vilniaus 1 stovykla (esanti antrojoje viršsalpinėje terasoje). Autorius į vieną suplakė ir grynas arensburgines stovyklas, ir tokias, kuriose labai ryški svidrinės kultūros įtaka. Kultūros istorijos požiūriu jų išskyrimas yra svarbus, o sujungimas vėl į vieną, kaip tai daroma senesnėje lenkų literatūroje, būtų grįžimas atgal. Autorius pabrėžia, kad nagrinė-

jamoje srityje nesą preborealiu (mezolito pradžia) datuotinių Arensburgo kultūros paminklų, nors į sąrašą įtraukia ir paminklus, esančius pirmojoje viršsalpinėje terasoje, kuri paleolite dar nebuvo susidariusi.

5-asis skyrius apima taip pat gausiai Lietuvoje reprezentuojamą Svidrų kultūrą. Autorius bando naujai suskirstyti svidrinius strėlių antgalius, atsižvelgdamas į jų apdirbimą. Neįrodęs, kad ši tipologija griežtai atspindi chronologinę raidą, pagal šią schemą skirsto stovyklas chronologiniais etapais. Jeigu koks paminklas netelpa į autoriaus susidarytą schemą, jis tiesiog pareiškia nuomonę, kad šio paminklo medžiagoje turėję būti įsimaišę vėlesnių laikotarpių sluoksnių dirbinių. Ir tokie etaloniškai kompleksai, kaip Puvočiai 1, Eiguliai 1, Mergežeris 3, patenka į lyg tai „mišrius“ kompleksus, o tuo tarpu tokie labai neaiškios aplinkybėmis surinkti rinkiniai, kaip Giraitės, traktuojami kaip „gryni“.

Dažnai neaišku, kuo remdamasis autorius datuoja stovyklas. Pvz., vieną iš seniausių Lietuvos paleolito stovyklų Eigulių 1 D laikyti priklausančia net Nemuno kultūros pradžia (p. 75) jokio pagrindo autorius neturi, nes joje nėra radinio, kuris charakterizuotų Nemuno kultūrą. Autorius nepripažįsta, kad esama atskiros stovyklų grupės, kurioje svidrinė kultūra yra paveikta arensburginės. Tai esantis tik paskutinysis pludinės (atseit, vėlyvosios svidrinės) kultūros etapas. Tuo jis kartoją jau pasenusią nuomonę lenkų tyrinėtojų, kurie stengėsi visas paleolito pabaišos kultūras suvesti į vieną raidos grandinę, visiškai ignoruodami Arensburgo kultūrą. Tačiau paskutiniu metu ir Lenkijos tyrinėtojai išskiria ne tik tai chronologinį etapą, o ir atskirą kultūrinę grupę su vakarų įtakomis. Kalbėdamas apie Svidrų kultūros likimą, autorius laikosi tos pačios nuomonės, kaip ir kiti tyrinėtojai, kad šiaurės elnių išnykimas priverstęs šios kultūros gyventojus trauktis į šiaurę ir į rytus. Ilgiau išsilaikyti, prisitaikius prie miško sąlygų, pavyko tik Panemunės grupei.

6-ajame skyriuje nagrinėjami mezolito paminklai, kurių kultūroje ryškios svidrinės tradicijos. Autorius mano, kad jis pirmasis yra iškėlęs ribos tarp svidrinės kultūros ir mezolitinės kultūros su svidrinėmis tradicijomis klausimą. Tiesą sakant, mūsų jau seniai buvo pasiūlytas kriterijus išvesti tą ribą pagal stovyklų topografijos duomenis, kurie, mūsų nuomone, tuo tarpu tėra vienintelis atspirties taškas². Stovyklas L. Kolcovas skirsto į 3 etapus, kurie kartais sutampa su mūsų chronologine sistema, o kartais ne. 1-asis etapas turėtų atitikti mūsų svidrinės kultūros paskutinį — mezolitinį — etapą, o 3-asis — mūsų vadinamąją Nemuno (arba anksčiau vadintą mikrolitinę—makrolitinę) kultūrą. Labai neaiškus 2-ojo etapo išskyrimas. Beje, ir į 3-ąjį etapą yra sukeltos kai kurių mūsų prie ankstyvųjų priskirtos stovyklas. Autorius visai teisingai kelia mintį, kad jose (pvz., Samantonyse pagal 1960 m. paskelbtą straipsnį ar Pamerkinėje) yra rasta ir vėlesnių radinių, tačiau priskirdamas jas chronologiniam etapui, atsižvelgė tik tai į vėlesnius, greičiausiai mechaniškai prisimaišiusius dirbinius. O tuo tarpu seniausioji šių stovyklų in-

² Рима́нтене Р. К. Палеолит и мезолит Литвы. Вильнюс, 1971, с. 95—98.

ventoriaus dalis maža kuo skiriasi nuo vėlyvojo paleolito paminklų. Pvz., ir Glyno 1 stovykloje, esančioje 20 m aukščio terasoje, ir Pamerkinės stovykloje, esančioje pirmojoje terasoje, rasti beveik identiški labai gražiai apdirbti strėlių antgaliai. Šis topografijos skirtumas reiškia ne tai, kaip L. Kolcovas sako, kad „įvairių laikotarpių paminklai gali būti vienodo geomorfologinio lygio, kas daro tokią periodizaciją neįmanomą“ (p. 87), o tai, kad šie paminklai yra chronologiškai gretimų etapų. Pagal archeologinę periodizaciją Glyno 1 stovykla priklauso dar pačiai paleolito pabaigai, o Pamerkinės — pačiai mezolito pradžiai, ir tarp jų galėjo būti labai nežymus chronologinis skirtumas. Juoba kad ir pats L. Kolcovas yra pažymėjęs, jog 8213 m. pr. m. e. staiga, per vienerius metus, prasiveržus Baltijos ledyniniam ežerui pro Skandinaviją, susidarė Joldijos jūra, kurios vanduo nukrito per 10 m (p. 12), tačiau šios savo pastabos autorius niekur nepritaikė. Keista, kodėl autorius tokią stovyklą, kaip Glyno 1 (p. 105), kurioje nerasta nei trapecijų, nei žeberklų ašmenėlių, deda po mezolito pabaigos Lampėdžių stovyklos (p. 100—103), kuri yra salpinėje Nemuno terasoje, jos inventoriuje daugybė žeberklų ašmenėlių bei trapecija. Suklaidino ją Glyno 1 stovykloje rasta kultūros istorijos požūriui bereikšmė nulūžusi skeltė retušuotu smaigaliu, kurią jis pagal piešinį palaikė mezolitiniu trikampiū. Atkreipė dėmesį ir trumpieji gremžtukai. Tačiau, mūsų patyrimu, trumpieji gremžtukai būdingi ne tik mezolito pabaigai, bet ir paleolito pabaigai, kaip plačioje studijoje jau yra įrodęs R. Šildas³.

9-ajame skyriuje, kuriame apibūdinama Janislavicų kultūra, autorius vėl naudoja medžiagą iš Lietuvos. Plačiai nušviečiama Maksimonių 4 stovykla, kurią mes pavadinome maglemozine (faktiškai Maglemozės kultūrai lenkų archeologai pritaikė Janislavicų kultūros vardą). Prie šios grupės jis priskiria nemaža Lenkijos ir Baltarusijos paminklų, taip pat kai kuriuos Lietuvos paminklus. Tačiau, mūsų nuomone, autorius be reikalo Janislavicų kultūrai skiria tokią stovyklą kaip Paštuva (beje, žemėlapyje, pav. 48, jos vieta visai ne ten nurodyta), kai tuo tarpu jai visai artimą, tik kiek vėlesnę, Lampėdžių stovyklą skiria į posvidrinę grupę. Jo nuomone, Janislavicų (Maglemozės) kultūra pasirodžiusi VII tūkstantm. pr. m. e. pabaigoje ir Pabaltijyje suėjusi į kontaktą su Nemuno kultūra. Tačiau, mūsų manymu, Nemuno kultūra yra ne kas kita, kaip svidrinės ir maglemozinės sąveika: be maglemozinės kultūros poveikio Nemuno kultūra negalėjo susidaryti. Tai ką gi tada L. Kolcovas vadina Nemuno kultūra?

Pabaigoje autorius duoda savo darbo santrauką, paremdamas ją suvestine lentele (lentelė IV) ir trimis suvestiniais žemėlapiais. Autorius mano, kad Pabaltijys ir Pavyslys apgyvendinti tik vėlyvajame driase. Aleriode buvusi apgyventa tikrai sritis į šiaurę nuo Karpatų ir Sudetų, nes, matyt, šiauriau plotai žmonėms gyventi buvę netinkami. Tačiau tai neatitinka paleogeografinių duomenų, nes žinoma, kad jau antroje alerio-

³ Schild R. Extension des éléments de type tarnovien dans les industries de l'extrême fin du pléistocène.— Archeologia Polona, t. 3, p. 7—64.

do pusėje visa ši sritis buvo apaugusi miškais ir žmonėms gyventi tiko. Visai nesuprantamas būtų žmonių apsigyvenimas toliau į šiaurę tik vėlyvajame driase, kada klimatas vėl atšalo ir sudrėgnėjo ir jau visai nebebuvo palankus persikilnojimams.

Iš viso knyga yra informacinio kompiliacinio pobūdžio, nors autorius stengėsi jau paskelbtąją medžiagą pajungti savo tipologinei-chronologinei schemai, paremtai strėlių antgalių technologinėmis ypatybėmis. Tokia svidrinių antgalių (kitų jis beveik netipologizuoja) tipologija gali būti ir priimtina, tačiau atskirų tipų chronologija mažai kuo paremta. Kiek galima spręsti, autorius gyvąją medžiagą mažai pažįsta, vaizdą yra susidaryęs iš literatūros, o vien ją (piešiniai!) remiantis, daryti tokius pagrindinius perdatavimus per drąsu ir ne visuomet pagrįsta.

Mūsų pasiūlytą papildomą periodizacijos kriterijų (beje, autorius iškreipia mintį, pabrėždamas, kad tai esąs vienintelis kriterijus) autorius įvairiose vietose pabrėžtinai neigia. Šitai neigti, vadinasi, neišgilinus atsisakyti visų pripažįstamos pagalbinės priemonės (pvz., visa Skandinavijos bei Suomijos neolito periodizacija paremta gyvenviečių topografija, kurią visi pripažįsta nenuginčijamu faktoriumi). Antai riba tarp paleolito, kada buvo susidariusios tik aukšutinės terasos ir todėl žemiau žmonės gyventi negalėjo, ir mezolito, kai susidarė salpa ir pirmoji viršsalpinė terasa, yra tokia ryški stovyklų topografijoje, kad, nustatant tipologines sistemas, jos negalima nepaisyti, ypač neturint kitų atspirties taškų, kitaip, ši tipologija bus grįžimas gerokai atgal.

Beje, autorius retkarčiais bando panaudoti topografinius duomenis, jeigu tai jam atrodo naudinga. Pvz., nukeldamas Eigulių 1 stovyklą įsikūrimą į vėlesnį (ne paleolito, kaip mūsų manoma) laikotarpį, autorius pažymi, kad ši 12—15 m aukščio terasa „pagal geologinius duomenis susidariusi Joldijos jūros laikotarpiu“ (p. 73). Čia autorius tendencingai pasirinko mano prieš 20 metų paskelbtą (1959) straipsnį su to meto geografų požiūriu į šios terasos susidarymą, nesinaudodamas paskutiniaisiais, 1971, duomenimis, kur išsamiai aiškinamos topografinės aplinkybės⁴, nors ši knyga autoriui gerai žinoma. Kitoje vietoje, kalbėdamas apie Šilelio 2 stovyklą, autorius vėl lyg tai remiasi topografiniais duomenimis (stovykla toje pačioje antroje terasoje), datuodamas ją driaso III antrąja puse (p. 48).

Autorius daug kartų įvairiose vietose pabrėžia savo nepritirimą mūsų koncepcijoms, ypač dėl stovyklų topografijos kriterijaus, tačiau kur jis mūsų nuomonei pritaria (apie dvi atskiras Pabaltijo kultūras — svidrinę ir arensburginę, apie svidrinę kultūros atgyvenas mezolite, apie maglemozinės kultūros įnašą, Nemuno kultūros susidarymą ir pan.), ten jokių nuorodų nerasi.

Istorinės išvados nenaujos, o į žadėtąjį paleogeografinį foną beveik neatsižvelgta.

⁴ Рима́нтене Р. К. Палеолит и мезолит Литвы, с. 15—19.

Iš visko atrodo, kad tokia apžvalga viso regiono, glaudžiai tarpusavy susijusio paleolito pabaigoje ir mezolite, būtų naudinga, ypač studentams ar pradedantiems dirbti mokslinį darbą. Tačiau rengiant tokį apžvalginį darbą, derėjo geriau susipažinti su gyvąja medžiaga ir daugiau pasitikėti tais, kurie su ja dirba patys.

Rimutė Rimantienė

Р. Я. Денисова. Этногенез латышей (по данным краниологии). «Зинатне» (АН Латвийской ССР. Институт истории), Рига, 1977.

Latvių antropologinė literatūra praturtėjo dar vienu R. Denisovos darbu „Latvių etnogenezė (kраниologijos duomenimis)“. Tai — tos pačios autorės prieš dvejus metus išėjusios knygos „Senujų baltų antropologija“ tęsinys, kuriame nagrinėjama mūsų šiaurinių kaimynų etninė istorija m. e. XIII—XVIII a., remiantis gausia kраниologine medžiaga iš visos Latvijos kapinynų.

Medžiagos autorė ištyrė išties daug: 26 senkapiuose atkastas kaukolės, be to, vienaip ar kitaip pasinaudojo jau anksčiau skelbtais 6 serijų kраниologiniais rodikliais, taigi knygoje nagrinėjamas tikrai imponuojantis kaukolių skaičius — 1186. Turint galvoje nedidelį laiko tarpsnį (5 šimtmečius) ir palyginti tolygų ištirtųjų kapinynų išsidėstymą Latvijos teritorijoje, reikia pripažinti, kad ši medžiaga teikia didžiules galimybes nušviesti tokio nedidelio krašto, kaip Latvija, gyventojų etninę istoriją antropologijos aspektu. Tiesa, ne visos serijos vienodai gausios. Be didžiausių — Martinsalos (319 kaukolių), Ikškilės (104), Braidakų (91), Sėlpilio (88), — autorė atskirai aprašo ir mažas serijas, susidedančias vos iš keleto kaukolių, kartais jas sujungia į stambesnes, siekdama išvengti statistinių atsitiktinumų.

Latvijos teritorija antropologui yra labai dėkinga, nes ji keletą tūkstantmečių buvo gana skirtingų antropologinių tipų bei etninių kultūrinių grupių sandūros zona. Pasekti antropologinių tipų genezę ir evoliuciją — įdomus ir kūrybiškas uždavinys. R. Denisova šį uždavinį sėkmingai išsprendė. Naudodama tradicinę kраниologinių tyrimų programą ir metodiką, autorė įtikinamai parodė XIII—XVIII a. Latvijos gyventojus buvus trijų antropologinių tipų. Pagrindinis pietų Kurše, vidurio Vidžemėje, Augšzemėje ir pietų Latgaloje paplitęs vadinamasis masyvus plačiaveidis submezokraninis tipas buvo didelių kaukolės smegeninės matmenų, labai plataus saikingos horizontalios profiliuotės veido, smarkiai išsišovusia nosimi, aukšta jos šaknimi. Šį tipą ji laiko baltišku ir kildina iš m. e. I tūkstantmečio pradžios analogiško tipo, kurio aptinkama ir daugumoje kitų to meto baltų genčių. Antrojo tipo, autorės vadinamo plačiaveidžiu subbrachikraniniu, arealas XII—XVIII a. buvo rytų Latvija — Vidžemės ir Latgalos rytinės dalys. Šis tipas skyrėsi nuo pirmojo mažesne kaukolės smegenine, silpnesne horizontalia veido profiliuote, menčiau išsišovusia nosimi, žemesne jos šaknimi, o šias ypatybes auto-

rė laiko rytiniu (mongoloidiniu) komponentu ir aiškina jas kaip Pabaltijo suomių substratą, aprašytąjį tipą kildindama iš duobėtosios šukinės keramikos kultūros žmonių. Trečiasis, siauraveidis mezokraninis, tipas buvo būdingas anksčiau lybių apgyventai teritorijai (šiaurės Kuršui, vakarų Vidžemei, Dauguvos žemupiui bei vidurupiui), taip pat Lielupės baseinui ir Augšžemei. Svarbiausias jo bruožas — labai siauras veidas. Šį tipą R. Denisova kilmės ryšiais sieja su analogišku vakarinės Pabaltijo dalies suomių tipu, kuris žinomas jau iš žalvario amžiaus kraniologinės medžiagos. Remdamasi archeologijos ir lingvistikos faktais, siauraveidį tipą ji sieja su Skandinavijos kraštais, vis dėlto kategoriškai neneigdama galimos jam įtakos iš rytų ar pietų. Pripažindama siauraveidžių XIII—XVIII a. Latvijos gyventojų kilmės problematiškumą, autorė mano, kad papildant tyrimus įvairialaike kraniologine medžiaga iš Lietuvos, ši problema būtų sėkmingai sprendžiama.

Deja, nurodžiusi, kad Lietuvos teritorija kraniologiškai mažai tirta, autorė nepasinaudojo tais šaltiniais, kurie jai buvo prieinami ir kurie galėjo šiaip ar taip padėti. Antai ji visai nemini 1975—1976 m. pradėtos skelbti m. e. II tūkstantmečio kraniologinės medžiagos, kuri šiuo metu jau reprezentuoja visą Lietuvą. Nutylėta XVIII a. serija iš Kauno (J. Žilinskas, A. Jurgutis, 1939), XVII a. kaukolės iš Arijonų kalnelio prie Virbalio (J. Talko-Hryniewicz, 1920), taip pat lenkų autorių aprašytosios serijos iš lietuvių ir baltarusių etninio paribio — Salapiaciškių prie Lydos, X—XII a. (B. Miskiewicz, 1956), Naurų prie Postavų, XI—XII a. (A. Wrzosek, 1937), Lankiškių prie Nočios, XIV—XVI a. (J. Talko-Hryniewicz, H. Hoyer, 1921) ir kai kurios kitos. Dauguma šių serijų reprezentuoja būtent siauraveidį mezokraninį tipą. Mūsų eros II tūkstantmečio Lietuvos kraniologinės medžiagos analizė (G. Česnys, 1975—1979) rodo, kad to meto mūsų krašto gyventojų veidas tolydžio siaurėjo iš šiaurvakarių (vyrų maksimumas — 136,5 mm Šlapgirio, Kelmės raj., serijoje) į pietryčius (minimumas — 128 mm Strėvos, Vievio raj., serijoje). Gal tai ir rodo siauraveidžių žmonių infiltracijos kryptį — iš pietryčių į šiaurvakarius. Tą mintį paremtų ir faktas, kad m. e. II tūkstantmečio Lietuvos kraniologinė medžiaga labai panaši į Baltarusijos serijas. (И. И. Саливон, Л. И. Терако, А. И. Микулич, 1976), o ypač į XIII—XVII a. seriją iš Grudeko prie Bugo (Т. Belniak ir kt., 1961), kurios, beje, taip pat yra siauraveidžių serijos ir apie kurias autorė irgi neužsimena, savo dėmesį sukoncentruodama išimtinai į Latvijos šiaurinius ir vakarinius kaimynus. Siauraveidžių būta ir prūsų m. e. I ir II tūkstantmečių sandūroje (Lissauer, 1878).

Ar seniai vyko siauraveidžių žmonių infiltracija Rytų Pabaltijo pietinėje dalyje, pasakyti kol kas sunku. Tačiau viena aišku — ir I m. e. tūkstantmetyje baltų gentys nebuvo vien plačiaveidės: Eigulių, Veršvų ir Sargėnų jungtinės serijos vyrų veido pločio vidurkis buvo 130,2 mm, jotvingių (šios recenzijos autoriaus duomenimis) — truputį didesnis (135,9 mm). O dar pridūrę, kad žalvario amžiaus moters kaukolės iš buv. Rytprūsių (B. Miskiewicz, 1956) veido plotis buvo 126,2 mm (vyro

tai būtų tik 133,3 mm), kad neolitinės kaukolės iš Turlojiškės veidas — 132 mm pločio, o mezolitinės kaukolės iš Kirsnos — 129 mm, tai paaiškės, kad siauraveidis žmonių tipas egzistavo kartu su plačiaveidžiu tipu Rytų Pabaltijo pietinėje dalyje jau nuo seno. Todėl, mūsų supratimu, plačiaveidį tipą laikyti baltišku, o siauraveidį nebaltišku yra pernelyg drąsu. Kol kas nežinome, kaip susidarė siauraveidžių žmonių tipas Lietuvos teritorijoje. Matyt, iš dalies teisūs N. Čeboksarovas ir jį citavęs V. Aleksejevas (B. П. Алексеев, 1969), siauraveidiškumą Lietuvoje siejęs su kažkokiu labai senu pietinės kilmės komponentu, juoba kad ir II tūkstantmečio, ir dabartinių Lietuvos gyventojų odontologiniame tipe, kuris iš esmės telpa į Vidurio Europos tipo rėmus, atsekamas neryškus pietinio komponento pėdsakas (I. Papreckienės duomenys).

Recenzuojamą knygą sudaro keturi nevienodos apimties skyriai. Pirmajame jų, pavadintame „XIII—XVIII a. kraniloginės serijos“, aprašoma visa kraniloginė medžiaga pagal atskirus senkapius arba jų junginius, duodama bendra serijų charakteristika. Gaila, kad autorė nengieskliai naudoja gerą ir perspektyvų koreliacinės analizės metodą antropologiniams tipams serijose išskirti. Antai neaišku, kodėl šiuo metodu neapdorota didelė ir įdomi serija iš Martinsalos. Nepilnai išnaudoti ir gana pažangaus metodo — Penrouzo analizės — rezultatai. Antrajame skyriuje „XIII—XVIII a. Latvijos gyventojų antropologinė sudėtis“ pagal tarpgrupinės variacijos Latvijos ir Estijos teritorijoje mastą išrenkami didžiausios taksonominės vertės kranimetriniai požymiai, išaiškinami jų arealai, išskiriami trys pagrindiniai antropologiniai gyventojų tipai bei jų variantai, nubrėžiamos jų paplitimo ribos, nustatomos sąsajos tarp dviejų nagrinėjamojo laikotarpio tarpsnių (XIII—XV a. ir XVI—XVIII a.). Trečiajame skyriuje „Latvių antropologinių tipų kilmė“ nagrinėjama kraniloginių kompleksų genezė ir evoliucija, pasitelkiant pačios Latvijos ir daugiausia šiaurinių kaimynų įvairialaikę kraniloginę medžiagą. Autorė nevengia ekskursų į dabartinių Latvijos gyventojų antropologiją bei odontologiją (naudojamosi R. Graverės tyrinėjimų rezultatais), kūrybiškai ima archeologijos, etnografijos, toponimikos, hidronimikos, senųjų rašytinių šaltinių žinias savo hipotezei paremti, dar kartą pademonstruodama, kad etnogenezės problemą galima spręsti tik sutelktinėmis daugelio mokslų pastangomis. Paskutiniame skyriuje „Kai kurie bendrieji latvių kilmės klausimai“ pateikiami apibendrinamieji dalykai, iškeliami problematiški ir ateityje spręstini klausimai.

Knyga labai gerai moksliskai dokumentuota. Jos priedą, užimančią beveik pusę viso veikalo, sudaro daugybė lentelių su visų serijų plačios programos požymių svarbiausiais statistiniais parametrais. Nepaprastai vertinga antroji priedo dalis, kurioje pateikti individualūs kaukolių matmenys. Tai sveikintinas pavyzdys, kaip išsaugoti vertingą dokumentinę kraniloginę medžiagą ateities tyrinėtojams, kurie turės tobulesnę negu mūsų metodiką. Gaila, kad mūsų šalyje kaukolių individualių matmenų publikacija labai retai praktikuojama.

R. Denisovos didžiulis ir kruopštus darbas, be abejo, yra įdomus ne tik antropologams, bet ir atstovams tų humanitarinių mokslų, kurių dėmesio centre — patraukli, bet sunki etnogenezės problema. Knyga, nagrinėjanti mūsų artimiausių šiaurinių kaimynų etninę istoriją, duoda vertingos palyginamosios medžiagos ir idėjų mūsų pačių kilmės klausimams spręsti.

Gintautas Č e s n y s

Lituanistiniai „Archeografijos metraščio“ (1957—1976) puslapiai

Археографический ежегодник за 1957 год — за 1976 год. «Наука», Москва, 1958—1977. (Академия наук СССР. Отделение истории. Археографическая комиссия)

Rusų archeografija darbo barų platumu jau XIX a. užėmė vieną pirmaujančių vietų Rytų Europoje; jos pasiekimai¹ turi didelę reikšmę ir mūsų laikais.

Apie dabartinės rusų archeografijos laimėjimus, jos darbo metodus ir kryptis akivaizdžiai liudija prieš 20 metų pradėtas leisti „Archeografijos metraštis“. Vien probėkšmais pervertus 20 gana didelių tomų (daugiaiau kaip 8000 nemažo formato puslapių, kuriuose tilpo 774 įvairios apimties pozicijos), daro išpūdį ne vien apimtis, bet ir kokybė. Ne veltui leidinys buvo puikiai įvertintas tiek Tarybų Sąjungos, tiek užsienio istorikų.

Leidiny s įsteigtas akad. M. Tichomirovo iniciatyva 1957 metais. Ligi mirties (1964 m.) jis jį ir redagavo. 1962 ir 1965—1967 m. redagavo V. Šunkovas, nuo 1968 m. metraš tį tvarko beveik pastovi redkolegija (atsak. red. S. Šmidtas).

„Archeografijos metraštyje“ spausdinama medžiaga skirstoma į 4 skyrius: 1) „Straipsniai ir pranešimai“, 2) „Apžvalgos, aprašymai, bibliografija“, 3) „Publikacijos“ ir 4) „Kronika“; jų struktūra nėra griežtai išlaikyta.

Nesant galimybės išsamiau apžvelgti gausios ir labai įvairios leidinio medžiagos, stabtelsime tik prie svarbesnių jo puslapiuose keliamų problemų, tematikos ir lituanistinės medžiagos.

„Metraštyje“ išspausdinta keletas įdomių ir vertingų straipsnių archeografijos teorijos, metodologijos ir istorijos klausimais, pvz., S. Valko „Archeografijos“ likimo keliai“ (1961², p. 453—465), „Regestų praeitis ir dabartis“ (1968, p. 22—47) ir „Archeografinė „legenda“ (1971, p. 5—16),

¹ Отчеты о занятиях и изданиях Археографической комиссии за двадцатипятилетие ее существования (1834—1859). СПб., 1860; Летопись занятий Археографической комиссии (СПб.), вып. 1—35, 1862—1929; Подробный каталог изданий Археографической комиссии, вышедших в свет с 1834 по 1918. Петроград, 1918, изд. 6-е; Софинов П. Г. Из истории русской дореволюционной археологии. М., 1957; и др.

² Čia ir toliau, nurodant šaltinį, rašomi ne metraš čio išleidimo metai, o metai, kuriems jis skirtas ir kuriais sudarytas. Faktiniai išleidimo metai nuo pastarųjų atsilieka (pvz., 1957 metų metraštis išleistas 1958, 1966 — 1968 metais).

D. Čugajevo „Apie tarybinės epochos archeografijos metodiką“ (1962, p. 359—365), M. Selezniovo „Dėl termino „archeografija“ (1963, p. 215—217) ir kt. Viename kitame straipsnyje apžvelgiama ankstyvosios tarybinės archeografijos (1917—1930 m.) istorija (1959, 1960). Nemaža vietos skirta archeografinio darbo praktikos ir istorijos šaltinių leidybos apžvalgoms, iš kurių paminėtini L. Čerepnino (1971) ir R. Dmitrijevos (1971) darbai. Lituaništinio požiūriu šioje grupėje svarbesnis I. Milerio ir Z. Kopyskio apžvalgos: „1863 metų sukilimas (Apie tarybinių ir lenkų istorikų serijinio dokumentų leidinio parengimo patyrimą)“ (1972, p. 36—47) ir „Baltarusijos istorijos dokumentų rinkiniai, išleisti BTR (1921—1971 m.)“ (1974, p. 13—24).

Yra rengiamas Tarybų Sąjungoje saugomų slaviškų ir rusiškų XI—XV a. rankraščių suvestinis katalogas. „Metraštyje“ išspausdintas preliminarinis jų sąrašas (1965), kuriame užregistruoti ir Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Centrinėje bibliotekoje saugomi rankraščiai. Metodinius rankraščių aprašo, darbo koordinacijos bei eigos dalykų liečia D. Lichačiovo, M. Tichomirovo, L. Žukovskajos ir kt. straipsniai (1971, 1972, 1975), išspausdinta išsami aprašo instrukcija (1975). Rankraštinis savo fondus „Metraščio“ puslapiuose pradėjo atskleisti Valstybinis istorijos muziejus Maskvoje, paskelbus jame esančių rusiškų, bulgariškų, serbiškų ir moldaviškų pergamentų aprašus. TSRS bibliotekose ir archyvuose saugomų Vakarų Europos viduramžių rankraščių klausimai daugiausia keliami (L. Liubinskaja, T. Voronova) irgi dėl jų suvestinio katalogo sudarymo (1972, 1975), rašyta apie lotyniškosios paleografijos tyrinėjimus TSRS (1976), paskelbti keli ankstyvųjų viduramžių aktai (1970 ir kt.). TSRS saugyklose sukaupto Bizantijos rankraštinio palikimo, jo tyrimo, inventorizacijos klausimais rašė E. Granstrem, B. Fonkičius, J. Lebedeva, V. Lichačiova, I. Medvedevas (1961, 1962, 1968, 1971, 1972, 1973, 1976). „Metraštyje“ gana daug pranešimų ir ataskaitų apie archeografinės ekspedicijas bei jų rezultatus. Paminėtina, kad ligi šiol tebesurandama ir XVI a. Vilniuje spausdintų knygų (žr. 1960 ir kt.). Spausdinami ir kitų TSRS miestų (pvz., Rygos, Syktyvkaro) saugyklose laikomų rankraštinų knygų aprašymai (1961, 1962), trumpai apžvelgti Nacionalinės bibliotekos Paryžiuje turimi rusiški ir slaviški rankraščiai (1961). „Metraštyje“ paskelbtas G. Belovo straipsnis (1963), kuriame yra žinių ir apie Lietuvos istorijos šaltinius Lenkijos bibliotekose ir archyvuose.

Paskelbta keletas darbų, kuriuose publikuojamos senųjų knygų bei rankraščių proveniencijos (pvz., 1958, 1960, 1961, 1963). Šiems klausimams skirtas ir specialus N. Baklanovos straipsnis apie įrašų reikšmę kultūros istorijai (1962). Šiose publikacijose pasitaiko žinių ir apie knygas, išspausdintas Vilniuje ar LDK rytinių žemių miestuose, ir tai svarbu senajai mūsų bibliogeografijai bei kultūrinių turtų migracijos istorijai apskritai.

Nuolatinis dėmesys „Metraščio“ puslapiuose rodomas rusų metraštinės istorijai ir istoriografijai, jų datavimui, recepcijai, leidybai. Vertingų straipsnių apie metraščius paskelbė M. Aleškovskis (1967, 1968), V. Bu-

ganovas (1971, 1974), S. Čirkovas (1973, 1974, 1975), L. Kuzminas (1962), J. Lurjė (1962, 1971) ir kiti. Kai kurie jų pravartūs ir LDK metraštyjos tyrinėjimams. Specialaus dėmesio verta A. Nasonovo publikacija „Apie Tverės metraščių medžiagą XVII a. rankraščiuose“ (1957, p. 26—40); S. Čirkovo straipsnyje „Metraščių publikacijos klausimai Archeografinėje komisijoje XX a. pradžioje“ (1974, p. 24—36) rašoma ir apie „Pilno rusų metraščio rinkinio“ 17-ojo tomo (1907) leidimo eigą.

Metraštyje išspausdinti keli straipsniai senosios rusų teisės paminklų, ypač „Rusų tiesos“ istorijos klausimais (1959, 1962, 1964, 1968, 1969). Istorinių žinių požiūriu nagrinėjami ir paraliteratūriniai šaltiniai: „Sakmė apie Igorio žygį“ (1961, 1965), „Sakmė apie kautynes su Mamajumi“ ir „Zadonščina“ (1967).

Palyginti daug dėmesio skiriama ir kitoms pagalbinėms istorijos disciplinoms bei paralelinėms disciplinoms — epigrafikai (1959, 1968), genealogijai ir biografistikai (1971, 1976), istorinei geografijai ir toponimikai (1959, 1960, 1968), memuaristikai (1976), metrologijai (1957, 1965, 1966, 1968), numizmatikai (1958, 1959, 1964, 1968), paleografijai (1962, 1969), sfragistikai (1962) ir kt. Viename kitame straipsnyje apžvelgiami jų tyrimo pasiekimai TSRS ir užsienyje (1961, 1969). Nedaug rašyta apie tokius istorijos ir rašto paminklus, kaip Skandinavijos runos (1972), raštai beržo tošyje (1962).

Apie popieriaus istoriją, vandenženklių datavimą bei publikavimą metraštyje rašė T. Dianova, J. Isajevičius, S. Klepikovas, B. Klosas ir kt.; apie Lietuvoje XIX a. gamintą štampuotą popierių — S. Klepikovas (1966). M. Kukuškina išspausdino itin palankią E. Laucevičiaus vandenženklių studijos ir atlaso „Popierius Lietuvoje XV—XVIII a.“ (d. 1—2. Vilnius, 1967) recenziją (1966, p. 405).

Feodalizmo laikų knygotyros (bibliologijos), bibliotekų istorijos ir bibliografijos dalykus nagrinėjo E. Granstrem, M. Kukuškina, E. Podjapolskaja, N. Rozovas, M. Sluchovskis ir kt. (1962, 1971, 1974, 1975).

Palyginti daug vietos „Metraštyje“ skiriama personalijoms. Apisistomis paminėdami personalijas tik tų istorikų, kurie specialiai ar kitomis progomis yra rašę Lietuvos istorijos klausimais — L. Čerepninas, B. Grekovas, A. Jakovlevas, N. Karejevas, M. Liubavskis, A. Malcevas, A. Nasonovas, A. Presniakovas, A. Šachmatovas ir kiti. Skelbiami jų nekrologai, biografinės apybraižos, atskirų darbų ir jų visumos apžvalgos bei vertinimai, aprašomi jų archyvai ir bibliotekos, publikuojamas epistolinis palikimas, personalinės bibliografijos. Iš svarbesnių lituanistinių metraščių pozicijų paminėtinas prof. K. Jablonskio nekrologas (1961, p. 476—478), D. Karevo straipsnis „Neskelbtas M. K. Liubavskio palikimas“ (1974, p. 301—315), kurio dalis yra TSRS valstybinėje V. Lenino bibliotekoje Maskvoje, ir N. Bєspamiatnych apžvalga „J. D. Lukaševičiaus fondas Vilniaus universiteto bibliotekoje“ (1975, p. 288—293) — žinomo revoliucinio judėjimo dalyvio, gamtininko ir Vilniaus universiteto profesoriaus rankraštinio palikimo aprašymas.

„Metraštyje“ (1957—1967) buvo skelbiama TSRS išėjusių „Istorijos šaltinių publikacijų, archeografijos ir pagalbinių istorijos disciplinų darbų... bibliografija“ (sudarinėjo N. Samorukova ir I. Tamas). Paties „Archeografijos metraščio“ turinio bibliografija spausdinama kas dešimtoje knygoje (1966, p. 445—453; 1976, p. 322—332).

Viena svarbiausių liuanistinių „Archeografijos metraščio“ publikacijų yra N. Berežkovo sudarytas ir N. Ulaščiko parengtas spaudai „Lietuvos didžiųjų kunigaikščių itinerarijus pagal Lietuvos Metrikos (1481—1530 m.) duomenis“ (1961, p. 180—205), deja, galys būti tik pagalbine ar daline Kazimiero Jogailaičio, Aleksandro Jogailaičio ir Žygimanto Senojo pilnų itinerarijų medžiaga³.

Dviejuose M. Byčkovos straipsniuose „XVI a. antrosios pusės genealoginių knygų redakcija“ (1962, p. 126—132) ir „XVI—XVIII a. genealoginių knygų apžvalga“ (1966, p. 254—275) duodama svarbių žinių apie Lietuvos kunigaikščių ir bajorų kilmės versijas bei jų raidą. Daugelio rusų bajorų (pvz., Bielskių, Glinskių) genealogijos tyrimams, taip pat lietuvių kunigaikščių palikuonių ir bajorų diasporai XIV—XVI a. itin svarbūs šie darbai: V. Bočkovo „Legendos“ apie bajorų giminių išvykimą“ (1969, p. 73—93), V. Kobrino „Ivano Rūsčiojo rūmų opričninės sudėtis“ (1959, p. 16—91), „Rūmų opričninės kiekybinės sudėties ir susiformavimo tyrinėjimų šaltiniai“ (1962), S. Mordovinovas ir A. Stanislavskio „Ivano IV asmeninės aplinkos sudėtis Simeono Bekbulatovičiaus didžiojo kunigaikščiavimo metu“ (1976, p. 153—193), A. Zimino „Bajorų dūmos sudėtis XV—XVI amžiais“ (1957, p. 41—87), „Rusų valstybės XVI a. pirmosios pusės vietininkų sąrašas“ (1960, p. 27—42) ir „Vietininkystės XV a.—XVI a. pirmajame trečdalyje istorijos šaltiniai“ (1968, p. 109—118) ir kt. Keletas darbų skirta A. Kurbskiui: L. Juzefovičiaus straipsnis „Steponas Batoras apie Ivano Rūsčiojo ir Kurbskio susirašinėjimą“ (1974, p. 143—144), A. Klibanovo publikacija „A. M. Kurbskio pasakojimai apie Augustiną Hiponietį“ (1962, p. 445—450), J. Lurjės publikacija „Imperatoriaus Maksimiliano agento abato Ciro pranešimai apie derybas su A. M. Kurbskiu 1569 m. (Vienos archyvo duomenimis)“ (1957, p. 451—467), J. Rykovo straipsnis „Kunigaikščio Kurbskio „Istorijos“ redakcijos“ (1970, p. 129—137) ir K. Uvarovo informacija „Neišleistas G. Z. Kuncevičiaus darbas („Kunigaikščio Kurbskio raštų“ antrojo tomo skilčių apžvalga)“ (1971, p. 315—317). Žečpospolitos bekaralystės laikotarpio istorijai bei jos rivalizacijai su Maskva XVI a. pabaigoje naujų faktų yra D. K. Uo (D. C. Waugh) publikacijoje „Nežinomas senosios rusų literatūros paminklas. Visos Rusios caro valdovo ir didžiojo kunigaikščio Ivano Vasiljevičiaus laiškas Steponui, Lenkijos karaliui“ (1971, p. 357—361) bei B. Florios publikacijoje „Kristupo Grajevskio artikulai — svarbus Rusijos užsienio politikos istorijos XVI a. 8-ojo dešimtmečio šaltinis“ (1975, p. 334—338). Karų dėl Livonijos tyrinėjimui bus pravartūs V. Buganovo straipsniai (1960, 1964, 1968).

³ Rec.: [Ochmański J.] J. O.—Studia źródłoznawcze (Warszawa—Poznań), 1966, t. 11, p. 224; Wasilewski T.—Acta Baltico-Slavica (Białystok), 1965, t. 2, p. 432—436.

A. Malcevo paskelbtas „Barkulabavos metraštis“ (1960, p. 291—320) pasidarė visiškai nebeaktualus, kai išėjo naujas ir nepalyginamai autoritetingesnis jo leidimas⁴. Apie Lietuvos istoriografijos recepciją Rusios žemėse rašoma A. Rozovo straipsnyje „Senieji rusiški Strykovskio „Kronikos“ vertimai“ (1962, p. 206—214). Autorius aprašo XVII a. atliktus du kronikos vertimus ir 17 jų nuorašų⁵. Baltarusių istorikas P. Kozlovskis nagrinėja „Baltarusijos pavietų 1775 ir 1790 m. padūmės mokesčio tarifas“ (1972, p. 135—141).

LDK istorinės geografijos ir kartografijos dalykai tyrinėjami lenkų istorikų: S. Aleksandrovičiaus straipsnyje „Juozapo Narūnovičiaus-Naronskio kartografiniai darbai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėse XVII a. viduryje“ (1966, p. 65—71), L. Goldenbergo straipsnyje „Du XVIII a. pradžios žemėlapiai — „brėžiniai“ (1962, p. 244—253) su žiniomis apie Lietuvos vietas ir N. Šelamanovos straipsniuose „Pasiuntinybių prikazo dokumentai ir jų reikšmė XVI a. Rusijos istorinei geografijai. (Pagal CVSAA Rusijos ir Lenkijos santykių fondo medžiagą)“ (1964, p. 40—55) ir „Sebežo žemė XVI a. (istorinė-geografinė apžvalga)“ (1967, p. 73—95).

1812 m. karo veiksmų Lietuvos teritorijoje tyrinėjimams pravers A. Tartakovskio straipsniai „M. F. Orlovo „Biuletėnis“ apie išvyką į prancūzų kariuomenės stovyklą 1812 m. karo pradžioje“ (1961, p. 416—438) ir „Rusų kariuomenės 1812 metų publicistika“ (1963, p. 158—197).

Vėlesnio laiko medžiaga apie Lietuvos istoriją „Archeografijos metraščių“ puslapiuose palyginti sporadiškas dalykas. Atskirai tektų paminėti nebent E. Painos ir D. Epšteino straipsnius apie socialdemokratinių ir bolševikinių dokumentų publikacijas XIX a. pabaigoje—XX a. pradžioje (1964) bei apie V. Lenino raštų plitimą (1970), kuriuose yra vienas kitas lituanistinis faktas. Dėmesio vertas A. Vorobjovo straipsnis „Lietuvos ir Baltarusijos Tarybų Socialistinės Respublikos (1919 m.) Liaudies Komisarų Tarybos posėdžių protokolai“ (1966, p. 276—288).

Nemažai „Archeografijos metraštyje“ paskelbtų darbų pasidarė nebeaktualūs, kai tie patys mokslininkai vėliau išleido didesnės apimties tyrinėjimus⁶ ar publikacijas⁷, tačiau pagrindinė jo medžiagos dalis, reikia manyti, dar ilgai liks istorijos mokslo apyvartoje.

Juozas Tumelis

⁴ Полное собрание русских летописей, т. 32. Хроники: Литовская и Жмойтская, и Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцирного. (Сост. и ред. Н. Н. Улащик). М., 1975.

⁵ Ta pačia proga pastebėsime, kad vienas autoriui nežinomas M. Strykovskio kronikos vertimo rankraštis yra Švedijoje (žr. E. Barwiński, L. Birkenmajer i J. Łoś. Sprawozdania z poszukiwań w Szwecyi z ramienia Akademii Umiejętności. Kraków, 1914, p. 178—180).

⁶ Pвz., Рогов А. И. Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения. (Стрыковский и его хроника). М., 1966; Бычкова М. Е. Родословные книги XVI—XVII вв. как исторический источник. М., 1975; ir kt.

⁷ Древнерусские уставы XI—XV вв. Издание подгот. Н. Щапов. М., 1976; Полоцкие грамоты XIII—начала XVI вв. Сост. А. Л. Хорошкевич. М., 1977; Государственный архив России XVI столетия. Опыт реконструкции. Подгот. А. А. Зимин. Вып. 1—3. М., 1978; ir kt.

В. И. Неупокоев. Крестьянский вопрос в Литве во второй трети XIX века. «Наука», Москва, 1976, 280 с., 1100 экз.

V. Neupokojevas nagrinėja caro valdžios agrarinę politiką tarp dviejų — 1830—1831 ir 1863 m.— sukilimų. 1830—1831 m. sukilimas Lietuvoje smarkiai padidino socialinį konfliktą ir vyriausybės santykius su vietos dvarininkais. Nuslopinus sukilimą, Lietuvoje, Baltarusijoje ir Dnepro dešiniojo kranto Ukrainoje caro valdžia ėmėsi plačios programos, kad ir čia būtų įvestos imperijos bendrosios teisinės normos, kad būtų sustiprintos politinės carizmo pozicijos. Šioje programoje agrariniam klausimui, kuris Lietuvoje pasidarė ypač aštrus, skiriama didžiulė reikšmė.

Autorius sprendžia svarbius vietinės ir užsienio istorijos dalykus, išaiškina 1830—1831 m. sukilimo dalyvių konfiskuotųjų dvarų likimą, nustato, kokią vaidmenį vakarinių Rusijos gubernijų agrarinės politikos planuose turėjo P. Kiseliovo 1840—1857 m. reforma ir M. Muravjovo 1857—1862 m. kontrreforma, koku tikslu buvo įvesti privalomieji inventoriai ir kaip ši priemonė paveikė valstiečių judėjimą, taip pat, kaip brendo 1861 m. reformos Lietuvoje sąlygos.

Ne visi išvardyti klausimai sprendžiami pirmą kartą. Buržuazinė istoriografija, sukilėlių žemių konfiskavimą ir kitas teisingas administracines vyriausybės priemones įvertinusi kaip nacionalinės priespaudos pasireiškimą, neskyrė dėmesio įvairių reformų socialinei-ekonominei reikšmei, šitaip klasinius prieštaravimus pridengdama nacionaline vienybe. Ir šiandien šios tendencijos pasireiškia kai kurių užsienio istorikų darbuose.

Valstybinių valstiečių padėtis P. Kiseliovo reformos išvakarėse ir ją vykdant išsamiai išnagrinėta kapitaliniame N. Družinino veikalė¹. Šis darbas paskatino ir regionalinius tyrinėjimus. Reformos poveikį Lietuvai, remdamasi plačia archyvine medžiaga, nagrinėjo T. Koniuchova². 1861 m. valstiečių reformos prielaidoms skirta plati N. Ulaščiko monografija, kurioje svarbiausias dėmesys sutelktas ekonominei šio rajono raidai paskutiniaisiais baudžiavos dešimtmečiais³. Revoliucinės situacijos brendimą nušvietė S. Lazutka⁴, o Lietuvos valstiečių padėtį ir kovą XIX a.— atskiras straipsnių rinkinys⁵.

Naujausioji tarybinė istoriografija šia tema gana gausi, todėl mokslinį V. Neupokojevo prioritetą sudaro tai, kad jis analizuoja valstiečių padėtį sąlygomis baudžiavinės santvarkos krizės, kurią aštrino prieštaravimai tarp politinių carinės vyriausybės ir lenkų bajorų tikslų. Šių bajorų atstovai — publicistai ir istorikai — propagavo mintį, kad ketinimai išlaisvinti valstiečius kilę iš aukštos lenkų bajorų kultūros ir jų humaniško.

¹ Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева. М., 1946, т. 1; М., 1958, т. 2.

² Кониучова Т. А. Государственная деревня Литвы и реформа П. Д. Киселева. М., 1975.

³ Улащик Н. Н. Предпосылки крестьянской реформы 1861 г. в Литве и Западной Белоруссии. М., 1965.

⁴ Лазутка С. А. Революционная ситуация в Литве, 1859—1862 гг. М., 1961.

⁵ Lietuvos valstiečiai XIX amžiuje. V., 1957.

Kartu buvo aiškinama, kad bajorai, turėdami išimtinę žemės nuosavybės teisę, neturėjo teisės į valstiečio asmenį, nes valstiečiai nebuvo parduo-dami ar perkami be žemės.

1856 m. vyriausybė nedrįso oficialiai pareikšti savo ketinimo panaikinti baudžiavą. Tam tikslui ji pasirinko Lietuvą ir jos dvarininkus, kurių dalis jau 1817 m. pabaigoje norėjo paskelbti baudžiauninkus laisvais žmo-nėmis, turinčiais kilnojimosi teisę, ir tuo užtikrinti savo nuosavybės teisę į valstiečių žemę. Tuo metu caro vyriausybė valstiečių klausimo svarsty-mą laikė per ankstyvu. Nuslopinus 1830—1831 m. sukilimą, vyriausybė veikė ryžtingiau, siekdama lenkų nacionalinio išsivadavimo judėjimą at-riboti nuo liaudies masių ir sustiprinti politines ir socialines patvaldystės pozicijas.

Buvo keliamas uždavinys reguliuoti baudžiavinius santykius, nustatant prievoles ir valstybinėse žemėse įvedant majoratinę žemėvaldą, o greta jos — kareivių artojų gyvenvietes. Šios programos įgyvendinimas prasi-dėjo dvarų konfiskavimu. 1837 m. Vilniaus gub. buvo 412 sekvestruotų ir konfiskuotų dvarų, Žemaitijoje — 59 dvarai, turį 12 053 valstiečius (p. 34). Po Kauno gubernijos išskyrimo iš Vilniaus gubernijos 1843 m. didžioji konfiskuotų dvarų dalis pasirodė esanti Kauno gubernijoje. Dauguma šių dvarų buvo smulkūs ir vidutiniai.

Dvarų konfiskavimas sukėlė sudėtingų socialinių ir teisinių problemų. 1832 m. buvo patvirtinti nuostatai apie konfiskuotų dvarų išdalijimą rusų dvarininkams paveldimo leno teisėmis. Imta polemizuoti, ar šie dvarai liks išdo žinioje, ar virs privačia nuosavybe su ribotomis savininko tei-sėmis. 1836 m. vasario 22 d. iliustracijų taisyklės nustatė ir majoratų sta-tusą — majoratai turėjo užimti tarpinę padėtį tarp valstybinių ir privačių valdų. Vyriausybė privalėjo atsisakyti majoratų kūrimo konfiskuotose žė-mėse, prijungtose prie valstybinių žemių. Vėliau buvo mėginama kurti majoratus kitai — perduodant jiems visus valstybinius dvarus. Mėgin-dama įgyvendinti šį savo sumanymą, vyriausybė turėjo skaitytis su vals-tiečių pasipriešinimu. Knygos autorius parodo, kokį vaidmenį beveik du dešimtmečius majoratų klausimas vaidino caro valdžios politikoje vaka-rinėse gubernijose.

P. Kiseliovo reforma kėlė du uždavinius: suvienodinti valstybinių vals-tiečių valdymą vakarinėse ir didžiarusiškose gubernijose bei pervesti vals-tiečius iš lažo į činšą. Šiomis reformomis buvo tikimasi susilpninti feoda-linę krizę ir sužadinti valstiečių pasitikėjimą vyriausybe.

Dėl valstiečių judėjimo 1839 m. gruodžio 28 d. (s. st.) įstatymas, jį vykdant, buvo iš esmės pakeistas. 1857—1862 m., naujam valstybinių turtų ministru M. Muravjovui vadovaujant, buvo atlikta kontrreforma, kuriai istoriografija iki šiol dar neskyrė deramo dėmesio.

1858 m. kovo mėnesį M. Muravjovas patvirtino valstybinių dvarų tik-rinamosios liustracijos įgyvendinimo tvarką vakarinėse gubernijose. Pa-grindinis šios priemonės tikslas buvo nuomojamų fermų, paremtų lažiniu darbu, sukūrimas. Suvestiniais duomenimis, Vilniaus gub. buvo 344 fer-mos su 62 263 dešimtinėmis žemės ir 5578 dešimtinėmis miško, Kauno

gub.— 148 fermos su 29 624 dešimtinėmis žemės ir 4980 dešimtinių miško (p. 220). Fermas sudarė buvę palivarkai, valstiečių ūkiai, sukurti atsarginėse žemėse, ir skirtinių žemių atraižos. Fermoms atiteko apie 50% atsarginių ir vakuojančių sklypų Vilniaus gub. ir daugiau kaip 12% Kauno gubernijoje. Fermas išnuomojant buvo tikimasi, kad išdas turės daug pajamų. Atiduodant joms žemes ir mišką, labai nukentėjo valstiečių žemėnauda, valstiečiai neteko miškuose buvusių šienaujimų plotų bei arimų. M. Muravjovo bendradarbiai pripažino, kad naujieji valstybinių turtų nuomininkai buvo mažiau naudingi, negu buvę šių žemių naudotojai valstiečiai.

Gana įtikinanti autoriaus išvada, kad P. Kiseliovo reforma suvaidino teigiamą vaidmenį, pereinant iš baudžiavinių santykių į buržuazinius. Priešingą reikšmę turėjo M. Muravjovo kontrreforma, stiprinusi konservatyvias tendencijas agrarinėje valstybinių žemių raidoje Lietuvoje, Baltarusijoje ir Dnepro dešiniojo kranto Ukrainoje.

Po ilgų svarstymų buvo nutarta įvesti privalomuosius inventorių dvarininkų valdose. Inventorinė reforma Lietuvoje buvo vykdoma, remiantis 1844 m. balandžio 15 d. (s. st.) nuostatais ir pirmiausia lieté rentos normavimą bei kontroliavimą. Inventoriai buvo sudarinėjami ir tvirtinami lėtai, o svarbiausia, kad dvarininkai jų nepaisė ir atiminėjo skirtines žemes. Valstiečiai skųsdavosi ne individualiai, o kaimais, kolektyviai. Valdžia laikė juos maištininkais. Vilniaus generalgubernatorius I. Bibikovas turėjo pripažinti, kad veikiantieji laikinieji inventoriai nepadedą pasiekti vyriausybės tikslų. 1852 m. gruodžio 22 d. (s. st.) buvo patvirtintos naujos inventorinės taisyklės, kurios, skirtingai nuo senųjų, reikalavo, kad žemė, kurią laikė ir kuria naudojosi valstiečiai iki privalomųjų inventorių įvedimo, pasiliktų jų kaip bendruomeninė, nemažinant ir nekeičiant jos. Už naudojimąsi šia žeme valstiečiai turėjo atlikinėti atitinkamas prievoles. Buvo nustatomos dvi valstiečių ūkių kategorijos — prievoliniai ir pusiau prievoliniai, reikalaujama aprūpinti bežemius žeme. Keisti skirtinius sklypus buvo leidžiama tik valstiečiams sutikus ir žinant valdžiai. Naujosios inventorinės taisyklės numatė griežtesnius dvarininkų teisės į skirtines valstiečių žemes apribojimus. Inventorinės reformos įgyvendinimą sąlygojo socialinių-ekonominių ir politinių priežasčių visuma. Bet ir ji, kaip ir P. Kiseliovo reforma, buvo ribota ir neužbaigta. Vyriausybei nepavyko pusinėmis reformomis sustabdyti baudžiavinės sistemos krizės aštrėjimo.

Ruošiant 1861 m. reformą, Lietuvos dvarininkai siekė aprūpinti dvarus pigia darbo jėga, plėtoti žemės nuomą lažinėmis sąlygomis. Gindami savo neliečiamą teisę į visą žemę, jie norėjo sulėtinti kapitalizmo raidą, nukreipiant ją „prūsiškuoju“ keliu.

Autorius nusipelnė tuo, kad, remdamasis plačia archyvine medžiaga, fragmentiškus savo pirmtākų tyrinėjimus sujungė į vieną problemą, apimančią politinius, socialinius ir nacionalinius prieštaravimus baudžiavos žlugimo išvakarėse.

Juozas Jurginis

I. M. Браім. Рыбалоўства ў Беларусі. Гісторыка-этнаграфічны нарыс. «Навука і тэхніка», Мінск, 1976, 136 с., 1350 экз. (Акадэмія Навук БССР. Інстытут мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору)

Mus šis darbas domina dviem atžvilgiais: kiek jame galima rasti palyginamosios medžiagos ir kiek panaudota artimiausių kraštų tyrinėjimai.

Įvado pradžioje rašoma apie Baltarusijos gamtinę aplinką, sudariusią palankias sąlygas žvejybai. Juk krašte daugiau kaip 20 tūkst. upių ir virš 10 tūkst. ežerų. Šis senas ir plačiai paplitęs verslas, iki šių dienų tebenau-dojant nemaža senovinės kilmės prietaisų, patraukė baltarusių liaudies kultūros tyrinėtojų dėmesį. Pateikiama XIX a. antrosios pusės ir XX a. žvejybos tyrinėjimų apžvalga. Nurodomi studijos tikslai: 1) išanalizuoti žvejybos raidą Baltarusijoje XIX a. antrojoje pusėje—XX a., 2) sukla-sifikuoti žvejybos įrankius ir apibūdinti jų panaudojimo būdus, 3) nušvie-ti šio verslo reikšmę baltarusių ūkinėje veikloje ir parodyti jo įtaką bui-čiai, 4) pasekti verslinės žvejybos kolektyvų raidą. Tam tikslui autorius panaudojo paskelbtą literatūrą, per ekspedicijas savo surinktą medžiagą, kai kuriuose archyvuose ir įstaigose esančius duomenis.

Du trečdaliai darbo skirta XIX a. antrosios pusės—XX a. pradžios žve-jybai tyrinėti, likusioje dalyje nušviečiami tarybiniu laikotarpiu įvykę pakitimai.

Pirmajame skyriuje „Žvejyba Baltarusijoje XIX a. antrojoje pusėje—XX a. pr.“ iš pradžių kalbama apie šio verslo, kaip prekinio ūkio šakos, išaugimą. Apibūdinama ir feodalinio laikotarpio verslinė žvejyba, patei-kiama pavyzdžių apie Miadilo valsčiaus ir Dubrovo grafystės valstiečių prievoles iš žvejybos, tačiau nenurodomas tikslesnis laikotarpis. Rašoma apie valstybei, vienuolynams ir dvarininkams priklausiusių ežerų nuomo-jimą verslininkams bei aplinkiniams valstiečiams, nuomos sąlygas. Nuo-mininkai žvejybą organizavo trim būdais: 1) įsigydavo prietaisus, sam-dydavo žvejus, patys paroduodavo žuvį, 2) neturėjo žvejybos prietaisų, o samdydavo žvejų arteles ar atskirus žvejus, 3) leisdavo žvejoti visiems norintiems, tačiau žuvį žvejotojai turėjo parduoti tik jiems iš anksto nu-statyta kaina (p. 14). Nurodomas pirklių vaidmuo tarp žvejų, verslininkų ir rinkos. Tiek verslinė, tiek žvejyba savo poreikiams klestėjo Polesėje ir šiaurvakarių ežerų krašte. Tai nulėmė ne tik upių ir ežerų gausumas šio-se krašto dalyse, bet ir prastos sąlygos žemdirbystei pirmojoje, servitutų išlikimas antrojoje. Be to, aplinkiniai valstiečiai, nepaisydami draudimo, žvejojavo dvarininkams, vienuolynams ir valstybei priklausiusiuose eže-ruose. Šiuo laikotarpiu Baltarusijoje išplito verslinis vėžiavimas, mat XIX a. antrojoje pusėje Vakarų Europoje siautęs vėžių maras juos išnaiki-no, tad pirklių dėmesys nukrypo į Rytų Europos kraštus. Šiaurvakarių Baltarusijoje, kaip ir šiaurryčių Lietuvoje, buvo paplitęs tinklų mezgimo verslas. XX a. pradžioje žvejybos apimtis dėl žuvų išteklių sumažėjimo (buvo žvejojama ištisus metus) susiaurėjo.

Nušviečiama taip pat kai kurie žvejų buities klausimai. Žvejyba dažniausiai buvo papildomas verslas prie pagrindinio užsiėmimo — žemdirbystės. Žvejota atliekamam nuo žemės darbų metu. Kur kas mažiau buvo žmonių, kuriems pagrindinis verslas buvo žvejyba, tačiau ir jie turėjo nedidelius žemės sklypelius, augino gyvulius, kai kurie, ypač miestelių gyventojai, dar versdavosi medžio bei metalo apdirbimu. Būdavo atvejų, kai žvejai visai vasarai išvykdavo į tolimesnius ežerus žvejoti, žemės darbus tuo metu nudirbdavo moterys, o vyrai parvykdavo tik šienauti. Verslinėje žvejyboje žvejai susiburdavo į arteles. Jos buvo dvejopos — pajininkų ir samdinių; pastarieji dirbo verslininkų tinklais. Artelei vadovavo „atamanas“, žinantis žvejybos vietas ir išmanantis techniką. Pajininkų artelės susidėjo iš 5—14 asmenų, be keleto ar keliolikos laikinų pagalbininkų. Samdinių artelėse dirbo 20—40 ir daugiau asmenų, jos buvo sudaromos vienam žvejybos sezonui ar keleriems metams.

Rašydamas apie žvejų darbo sąlygas, autorius užsimena apie maistą (vienas pagrindinių produktų buvo žuvis), palapines nakvynes ir podėliui. Randame čia įdomių duomenų apie luotus su dangčiu ar stogeliu poilsiu ir žvejybai Dnepre, Nemune ir Ščaroje (p. 33—34), nurodomos pagrindinės jų formos atskirose krašto dalyse. Tačiau apie juos reikėjo pateikti detalesnių duomenų, panagrinėti jų konstrukcijas, nurodyti matmenis. Neužmiršti ir tikėjimai bei magijos, susiję su trimis žvejybos momentais: tinklų mezgimu, išėjimu iš namų į žvejybos vietas ir žvejojimu.

Daugiausia dėmesio, kaip ir dera, darbe skirta žvejybos technikai nagrinėti. Antrojo skyriaus pradžioje aptariamoms literatūroje paskelbtos baltarusių ir rusų žvejybos prietaisų klasifikacijos. Autorius skirsto juos į 6 grupes: tinklaičius, tinklus, statomasias gaudykles, judomasias gaudykles, kabliukinius įrankius ir duriamuosius įrankius.

Nagrinėdamas atskirus žvejybos prietaisus, autorius nurodo jų liaudinius pavadinimus, matmenis, formą, variantus, medžiagą, paskirtį, naudojimo būdą, paplitimą, priežiūrą, analogijas kaimynuose, jų tarpe ir Lietuvoje. Kalbėdamas apie tinklaičius ir tinklus, jis pažymi, iš ko padarytos plūdės ir svoreliai, duoda jų liaudinius pavadinimus (p. 42, 50), tačiau nieko nepasako apie jų formas, neilustruoja nuotraukomis; žvejybai skirtoje monografijoje tokių dalykų nederėjo aplenksti. Taip pat neužtenka paminėti, kad aketė iškertama peikena, reikėjo ir jos formas, konstrukcijas panagrinėti.

I. Braimas nepastebėjo vieno varžos varianto, aprašyto lenkų etnografo T. Severyno Luninco apylinkėse, Polesės dalyje, dabar priklausančioje Baltarusijai. Tai piltuvo pavidalo varža („verš“), pinta iš pušies balaunų ar žilvičių vytelių ir statoma upės perkole¹.

Antrasis skyrius užbaigiamas Baltarusijos tradicinių žvejybos įrankių bendrųjų bruožų ir sritinių savitumų apžvalga. Dauguma įrankių ir žvejybos būdų buvo būdingi visam kraštui. Remdamasis archeologine medžia-

¹ Seweryn T. Wiersza lejewata.—Lud Słowiański. Kraków, t. 2, zes. 2, 1931, p. B 214—216.

ga ir senaisiais spausdintais šaltiniais, autorius daro išvadą, kad tas vienodumas buvo nuo senų laikų. Tas pats su įrankių bei jų dalių pavadinimais. Sritiniai savitumai pasireiškia tuo, kiek kai kurie įrankiai yra paplitę tam tikruose rajonuose, kokios jų konstrukcijos. Šiaurės Baltarusijoje gausu įvairių rūšių tinklų. To priežastis — didelių ir švurių ežerų apstumas. Antra, šios krašto dalies įrankiai turi daug bendra su rusų ir lietuvių žvejybos prietaisais. Pietvakarių dalyje vyravo statomieji ir judomieji įrankiai, nes čia daug nedidelių ir užaugančių vandenių. Šios srities įrankiai analogiški Ukrainos, Polesės, Lenkijos Bugo ir Narevo upėse naudotiesiems. Baltarusijos rytinės dalies (Padneprės) įrankiai panašūs į Smolensko srities žvejybos prietaisus.

Trečiajame skyriuje — „Pakitimai Baltarusijos žvejyboje tarybiniu laikotarpiu“ nagrinėjami tokie klausimai: žuvininkystės išvystymas, žvejybos technikos pakitimai, naujosios žvejų buities apraiškos.

I. Braimas baltarusių žvejybos prietaisus lygina su rusų, ukrainiečių, lietuvių, lenkų. Remiamasi M. Znamerovskos-Priuferovos darbais, skirtais rytų Lietuvos žvejybai. Jeigu autorius būtų plačiau pasidairęs po lietuvių ir latvių tyrinėtojų leidinius (nors tik iliustruotuosius), analogijų būtų radęs dar daugiau. Tribradį („kryga“) (p. 55—56) naudojo ne tik baltarusiai, latviai, lenkai, bet ir lietuviai². Lydekų gaudymas prietaisėliu, vadinamu „silo“ (p. 84), atitinka lietuvių „kilpą“ arba „vilksnę“³. Gaudyta kilpa ir Latgaloje⁴. „Taptucha“ (p. 70) taip pat žinoma Latgaloje⁵, ten žvejota ir p. 75 aprašomu „hapunu“⁶. Rašoma, kad Baltarusijos šiaurvakarių žvejai su savo „marozais“ (p. 67) išvykdavo žvejoti į Lietuvos, Latvijos ir Lenkijos vandenį. Čia reikėjo pridurti, kad ir tų kraštų gyventojai turėjo tokių prietaisą⁷.

Įvade rašoma, kad žvejybos tyrinėjimas gali duoti nemaža įdomaus etninei istorijai pažinti. Pabaigoje skaitytojas kreipiamas dar į senesnius laikus, teigiant, kad šios liaudies kultūros srities tyrinėjimai „duoda įdomios medžiagos baltarusių etnogenezės tyrinėjimams“. Tačiau šie teiginiai taip ir lieka plikas pasakymas, darbe jokios išvados nedarant.

Leidinyje yra 3 žemėlapiai, rodantys įvairių žvejybos prietaisų paplitimą Baltarusijoje, ir 36 iliustracijos (piešiniai, nuotraukos). Netikslios iliustracijų metrikos. 15-oje jų nurodomi tik prietaisų ar darbų pavadinimai, 15-oje pridedama dar vieta ir tik 6 atvejais pateikiamas ir šaltinis. Nuotraukoms, vaizduojančioms žvejybos procesus, reikėtų pažymėti ir fotografavimo metus. Dėl nekokios popieriaus kokybės dalis nuotraukų išėjo blankios (mat žvejybos prietaisus, padarytus iš tinklų, gana sunku aiškiai nufotografuoti, tokiu atveju geriausia išeitis — piešiniai).

² Lietuvių etnografijos bruožai. V., 1964, p. 56.

³ Ten pat, p. 116.

⁴ Čimermanis S. Zvejas raksturs un svarīgākie riki Latgalē 19. gs. otrajā pusē un 20. gs.— Arheoloģija un etnogrāfija. Rīgā, 1973, t. 10, p. 120.

⁵ Ten pat, p. 128.

⁶ Ten pat, p. 132—133.

⁷ Lietuvių etnografijos bruožai, p. 113—114.

Šis I. Braimo darbas ne tik praturtina baltarusių etnografinę literatūrą, yra jų tyrinėjimo būklės liudininkas, bet teikia ir gausios palyginamosios medžiagos kaimynų, jų tarpe ir lietuvių, tyrinėtojams, juo labiau, kad žvejybos prietaisų klasifikacija ir būdai nagrinėjami išsamiai, aiškiai.

Vacys Milius

Ars historica. Prace z dziejów powszechnych i Polski. Wydawnictwo naukowe universytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1976, 789 p., 1100+200 egz. (Universytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Serija Historia Nr. 71)

Šis straipsnių rinkinys skirtas žymaus Lenkijos Liaudies Respublikos istoriko profesoriaus Gerardo Labudos 60-mečiui pažymėti. Svarbiausios G. Labudos tyrinėjimų problemos — Lenkijos valstybės kūrimosi procesas ir jos gyvavimas viduramžiais, Vakarų slavų, Pamario bei Mozūrijos kraštų istorija. G. Labuda — daugelio studijų iš istorijos metodologijos ir istoriografijos autorius. Rinkinyje pateikta J. Stželčako sudaryta G. Labudos 1935—1976 m. darbų bibliografija (p. 9—88).

Leidinyje yra 57 straipsniai, chronologiškai apimantys laikotarpį nuo seniausių laikų iki šių dienų; daugumoje jų tyrinėjama viduramžių istorija. Tematiškai straipsniai suskirstyti į tris skyrius: 1) istorijos metodologijos (p. 89—116), 2) visuotinės istorijos (p. 117—292), 3) Lenkijos istorijos (p. 293—785). Kai kuriuose straipsniuose nagrinėjami Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos, baltų religijos klausimai, sprendžiamos Lenkijos istorijos problemos, glaudžiai susijusios su Lietuvos istorija.

M. Kosmanas straipsnyje „Kryžiuočiai ir Lietuvos krikštas“ (p. 241—252) gvildena istoriografijoje išgarsėjusią vėlyvo Lietuvos krikšto problemą, polemizuodamas su buržuazinėje vokiečių istoriografijoje iki šiol gyvuojančia koncepcija apie misijinį Kryžiuočių ordino vaidmenį ir gynybinius jo žygius į Lietuvą. Autorius nurodo, kad vėlyvo Lietuvos krikšto priežasčių reikia ieškoti vien politinėje sferoje, ir iš tokių pozicijų analizuoja bei vertina Kryžiuočių ordino tikslus ir vaidmenį Lietuvos krikšto istorijoje.

Vertindamas Mindaugo krikštą, priimtą, sudarius sąjungą su Livonijos ordino magistru, vien tik tai kaip politinį aktą, vykstant kovai vienijamos Lietuvos valstybės viduje ir siekiant politinių tikslų rytinės slavų žemėse įgyvendinimo, M. Kosmanas nurodo, kad tokio pat politinio pobūdžio buvo ir vadinamoji pagoniškoji reakcija po Mindaugo mirties (1263 m.). Ilgalaikė Lietuvos valdovų pagonybė, autoriaus nuomone, charakterizuoja juos pirmaisia kaip toliaregius politikus, kurie teisingai vertino politinę situaciją Europoje ir laukė patogios progos priimti krikštą palankiausiomis Lietuvai sąlygomis. Tai atsispindi ir politiniuose Lietuvos kontaktuose su Lenkija, užmegztuose XIII a. antrojoje pusėje, kai Lietu-

vos valdovų pagonybė tebuvo antraeilis dalykas, netrukdęs politinės sąjungos sudarymui 1385 metais.

Politinį krikšto pobūdį rodo, autoriaus nuomone, taip pat religinė tolerancija ir santykiai su krikščionių bažnyčia formaliai pagoniškos Lietuvos valstybės viduje XIII—XIV amžiuje. Čia egzistavo ir veikė pravoslavų bažnyčia, didžiųjų kunigaikščių dvare gyveno ir dirbo katalikiškų ordinų vienuoliai, t. y. bažnyčia vykdė pagoniškos Lietuvos valstybės vidaus gyvenime pasaulietines funkcijas, išeinančias už kultūribų. Tuo laikotarpiu panašiai buvo ir krikščioniškose Europos monarchijose, kur aukštieji dvasininkai, be tiesioginių bažnytinių pareigų atlikimo, būdavo valstybės pareigūnais, diplomatais, karališkųjų kanceliarijų kūrėjais ir vadovais rūmuose. Šios Lietuvos valstybės vidaus gyvenimo specifikos negalima užmiršti, sprendžiant vėlyvo palyginti su visa Europa politeistinių tikėjimų Lietuvoje atsakymo klausimą.

Tuo tarpu, kaip nurodo autorius, Kryžiuočių ordinas XIV a., kai jo agresija Lietuvoje pasiekė apogėjų, apskritai nebekėlė Lietuvos krikšto klausimo, o tiktai turėjo aiškius teritorinio užkariavimo planus, išplėsdamas savo pretenzijas nuo valdomos Žemaitijos į Aukštaitiją. Aukštaitijos krikštas 1387 m., priimtas iš Lenkijos, dar kartą įrodė grobikiškus, o ne misijinius Ordino tikslus: ir po krikšto jis tęsė agresiją į Lietuvą ir 1394 m., praėjus 7 metams po Aukštaitijos krikšto, tebepuolė Vilnių.

Istorija pasikartojo ir Žemaitijoje, 1413 m. priėmus krikštą. M. Kosmanas akcentuoja politinį 1418 m. sukilimo Žemaitijoje momentą — Švitrigailos opoziciją (sąjungoje su Kryžiuočių ordinu) Vytautui, vertindamas ją kaip kryžiuočių inspiruotą siekiant atgauti Žemaitiją.

Išdėstyti autoriaus samprotavimai dar kartą įrodo vokiečių buržuazinės istoriografijos teiginio apie vadinamąjį „misijinį kryžiuočių modelį“ Pabaltijyje nepagrįstumą, nes nuo XIII a. pabaigos Kryžiuočių ordinas ne tik kad nevykdė jokios misijinės veiklos, bet, politinių tikslų vedinas, trukdė ir Lietuvai priimti krikščionybę.

Tiktai gaila, kad šio įdomaus straipsnio autorius nepakankamai atsižvelgė į minėtų klausimų sprendimą lietuvių istoriografijoje.

J. Kżyżaniakovas (Krzyżaniakowa) straipsnyje „Zbignevo Olesnickio istorinė erudicija“ (p. 475—484) per šio lenkų diplomato, karaliaus sekretoriaus, būsimo Krokuvos vyskupo istorinės erudicijos analizę atskleidžiamas dar vienas diplomatinis puslapis lietuvių ir lenkų kovos su Kryžiuočių ordinu 1422 m. derybose, popiežiaus legatui Antonijui Zenui tarpininkaujant, kuriose, be kitų problemų, buvo sprendžiamas ir Žemaitijos likimas.

Lenkijos santykiai su Kryžiuočių ordinu XVI a. nagrinėjami ir M. Bis-kupo straipsnyje „Saksonijos tarpininkavimas lenkų—kryžiuočių ginče Torunėje 1501 m.“ („Lenkijos konflikto su Kryžiuočių ordinu iškilimo į tarptautinę areną genezė“) (p. 521—531). Jame nušviečiamas leno teise Lenkijai priklausiusio Kryžiuočių ordino pastangų, Saksonijos kunigaikš-

čiui remiant peržiūrėti 1466 m. Torunės taikos sąlygas ir išsivaduoti iš Lenkijos leninės priklausomybės, pradinis etapas.

H. Lovmianskio straipsnyje „Indoeuropietiški elementai baltų religijoje“ (p. 145—153) keliama literatūroje iki šiol diskutuojama senosios baltų religijos politeizmo, baltiškų dievų „Olimpo“ problema. Autoriaus nuomone, dievų „Olimpas“ pagoniškoje baltų religijoje atsirado tik renesanso epochos rašytiniuose šaltiniuose ir buvo sukurtas humanistų, mėginusių rekonstruoti pagoniškąsias religijas pagal graikų ir romėnų politeizmo schemą. Todėl baltų religijos politeizmo įrodymų ar paneigimo galima ieškoti tik ikirenesansinės epochos šaltiniuose.

Autorius, remdamasis tokių XIII—XV a. rašytinių šaltinių analize, sprendžia vieno iš indoeuropietiškų elementų — indoeuropiečių garbinto, nors ir sudvasinto, bet konkretaus materialaus dangaus kulto — evoliucijos senoje baltų religijoje klausimą. Autoriaus nuomone, galimi trys šios evoliucijos variantai: 1) indoeuropiečių garbinto dangaus kulto išnykimas ir jo pakeitimas baltišku Perkūnu, 2) indoeuropiečių dangaus kulto perkūnijimas į Perkūną, 3) lygiagretus abiejų, senjo indoeuropiečių dangaus kulto ir naujesnio baltų Perkūno, garbinimas. Tuo tarpu ikirenesansiniai XIII—XV a. rašytiniai šaltiniai ir juose išlikusios žinios apie baltų Perkūno mitologiją liudija, kad baltai garbino jau ne dangų konkrečiu, materialiu, nors ir sudvasintu pavidalu, o antropomorfinį dievą (Perkūną), analogišką krikščioniškajam dievui. Šiam indoeuropietiško dangaus kulto evoliucijos į antropomorfinį baltų dievą Perkūną procesui neabejotinos įtakos turėjo krikščionybė.

Kaip vienas svarus argumentas, patvirtinantis monoteistinį antropomorfinį dievo supratimą senoje baltų religijoje, pateikiama ištrauka iš (1324 m.) popiežiaus legatų pasiuntinių pranešimo iš Vilniaus apie Gedimino pažiūrą į religiją. Jame nurodoma, kad Gediminas sakosi leidžiąs krikščionims dievą garbinti pagal savo papročius: rusams pagal savo apeigas, lenkams pagal savo papročius, „o mes [lietuviai] garbiname dievą pagal savo apeigas ir visi turime vieną dievą“¹.

Į H. Lovmianskio tyrinėjimą panašus ir A. Geištoro istoriografinis straipsnis „Perkūnas slavų mitologijoje“ (p. 155—161), nagrinėjantis Perkūno kultą baltų kaimynų slavų mitologijoje.

Lietuvos didžiųjų kunigaikščių genealogijai skirtas J. Ochmanskio straipsnis „Gediminaičiai — Skalmanto proanūkiai“² (p. 253—258). Autorius, remdamasis plačiai žinomų, tačiau tų, kurie nagrinėjo Gediminaičių dinastijos kilmės problemą iki šiol nepanaudotų šaltiniu „Zadonščina“, arba „Safonijaus Riazaniečio saktmė apie Kulikovo mūšį“, daro naujas išvadas apie šios dinastijos kilmę ir pateikia naują seniausių jos atstovų genealoginę lentelę.

¹ Gedimino laišakai. V., 1966, p. 127—129.

² Analogiškas šio straipsnio variantas rusų kalba paskelbtas straipsnių rinkinyje: Польша и Русь. Черты общности и своеобразия в историческом развитии Руси и Польши XII—XIV вв. Под ред. академика Б. А. Рыбакова. М., 1974, с. 358—364; ir anotacija: Lietuvos istorijos metraštis. 1975 metai. V., 1976, p. 85.

S. Aleksandrovičius darbe „Kunigaikščio Radvilos Našlaitėlio „Kelionė į Šventąją žemę. Rankraščio sukūrimo laikas“ (p. 585—601) rašo apie vieną iš žymiausių XVI a. pabaigos literatūros paminklų, sukurtų LDK, Mikalojaus Kristupo Radvilos Našlaitėlio kūrinių „Kelionė į Šventąją žemę, Siriją ir Egiptą 1582—1584 m.“, seniai susilaukusio neeilinio tyrinėtojų dėmesio. Tačiau iki šiol nenustatyta, kada Radvila užbaigė ir suredagavo rankraštį, rašytą lenkų kalba. Pirmą kartą minėtasis veikalas buvo išspausdintas 1601 m., bet ne originalo kalba, o išverstas į lotynų kalbą. Vėliau lenkiškų „Kelionės“ tekstų leidėjai pateikė skirtingas rankraščio užbaigimo datas, apimančias 1588—1595 metus.

S. Aleksandrovičius atsakymo į šį klausimą ieško Radvilų korespondencijoje, pirmiausia laiškuose, rašytuose „Kelionės“ autoriui. Išanalizavęs juos, daro išvadą, kad tekstas galėjo būti užbaigtas anksčiausiai 1590 m., o gal ir 1591 metais. Tuo pačiu metu buvo padaryti ir pirmieji rankraščiniai teksto nuorašai, kurie 1592 m. jau buvo gana daug kam žinomi.

Antroje straipsnio dalyje autorius pateikia dar vieną charakteringą pavyzdį, kaip korespondencija gali padėti tyrinėtojams patikslinti datas. Rašoma apie plačiai žinomą LDK žemėlapi, literatūroje vadinamą Radvilų arba Tomašo Makovskio žemėlapiu, kurio žinomas 1613 m. leidimas. S. Aleksandrovičius korespondencijos analizės būdu nustatė, kad 1613 m. leidimas yra antrasis, o pirmą kartą šis žemėlapis buvo išspausdintas 1603 arba 1604 metais³.

Straipsnio „Priede“ išvardijami visi šiuo metu žinomi rankraščiniai M. K. Radvilos Našlaitėlio „Kelionės į Šventąją žemę, Siriją ir Egiptą 1582—1584 m.“ nuorašai lenkų kalba, daryti XVI a. pabaigoje—XVII a., kur jie saugomi ir iš kokio šaltinio apie juos žinoma.

Z. Vojtkoviakas savo tyrinėjime „Breslaujos prijungimo prie Lietuvos klausimas. Papildoma medžiaga apie naujų teritorinių-administracinių vienetų Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje sudarymą“ (p. 259—269), kritiškai vertindamas literatūroje esančias nuomones, naujai aiškina Breslaujos atsiradimo ir jos teritorinės-administracinės priklausomybės XIII—XVI a. klausimą (jos žemėse susidūrė rytinė baltų genčių ir vakarinė krivičių išplitimo riba). Autorius nurodo, kad gyvenvietę šioje vietoje archeologai datuoja XI a., tačiau rašytiniuose šaltiniuose Breslauja iki pat XV a. neminima. Toks rašytinių šaltinių tylėjimas, autoriaus nuomone, rodo, kad XIV a. Breslaujos, kaip miesto tipo centro, dar nebuvo, o jos žemėse buvo dykra, ir šią savo prielaidą argumentuoja šaltinių analize. Ir tik pačioje XIV a. pabaigoje—XV a., sparčiai kolonizuojant aptariamą regioną, kas sutapo su teritorinėmis-administracinėmis reformomis LDK, prasidėjusiomis po Horodlės unijos (1413 m.), Breslauja ir jos apylinkės tankiai apgyvendinamos ir prijungiamos prie Vil-

³ Plačiau žr.: Alexandrowicz S. Pierwsze zaginiene wydanie radziwiłłowskiej mapy Wielkiego Księstwa Litewskiego.—Kwartalnik historii kultury materialnej, r. 16 (1968), Nr. 3, p. 539—545.

niaus vaivadijos, pavadinant jas Breslaujos pavietu. Polocko įtakoje buvusių Breslaujos žemių prijungimą prie Vilniaus vaivadijos palengvino ir paspartino tai, kad dalis jos žemių XV a. pateko į Vilniaus vaivados, artimo Vytauto bendražygio, Vaitiekaus Manvydo rankas.

Jūratė Kuzmaitytė

Przyjaźnie i antagonizmy. Stosunki Polski z państwami sąsiednimi w latach 1918—1939. „Ossolineum“, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1977, 353 p., 1000 egz. (Polska Akademia Nauk, Instytut Historii, Zakład dziejów Europy XIX i XX wieku, pod red. Janusza Żarnowskiego).

1975 m. gegužės 14—15 d. Varšuvoje vyko Lenkijos Mokslų Akademijos Istorijos instituto Vidurio ir Rytų Europos istorijos sektoriaus (dabar atskiras XIX ir XX a. Europos istorijos institutas) organizuotas koliokvijumas Lenkijos santykiams su kaimyninėmis šalimis 1918—1939 m., t. y. tarpkariniais metais, nagrinėti. Jame dalyvavo apie 40 Lenkijos Liaudies Respublikos aukštųjų mokyklų dėstytojų, akademijos filialų Varšuvoje, Krokuvoje, Katovicuose, Liubline, Gdanske ir Lodzėje darbuotojų istorikų. Buvo perskaityti 8 pranešimai: R. Vojnos — apie santykius su TSRS, T. Ciesliako — su Skandinavijos kraštais, P. Losovskio — su Latvija, taip pat su Lietuva, J. Krasuskio — su Vokietija, K. Levandovskio — su Čekoslovakija, M. Kozminskio — su Vengrija ir H. Bulhako — su Rumunija.

Taigi veikalas „Przyjaźnie i antagonizmy“ — tai minėto koliokvijumo spaudai parengta medžiaga: įvadas (J. Żarnovskis, buvusio sektoriaus vadovas), straipsniai pagal pranešimus, trumpa vykusios diskusijos apžvalga.

Straipsniuose gausu faktinės ir dokumentinės medžiagos. Jie daug nauja duoda istorijos mokslo tyrinėjimui.

Dar veikalo pradžioje pažymėta, kad Lenkijos užsienio politika toli gražu ne visais atvejais sutapo su lenkų tautos troškimais. Ji vykdyta lenkų tautos vardu, bet tauta ne visada jai pritarė ir ją rėmė. Ši mintis eina per visus pranešimus. Tokių supratimą autoriai laiko ypač svarbiu ir beveik visi pastebi, jog Lenkijos santykiai tarpkariniais metais su daugeliu kaimyninių šalių nebuvo geri, o atskirais atvejais netgi visai prasti (su Čekoslovakija, Lietuva). Jie bando atskleisti tokių santykių priežastis.

Vadovaudamiesi leninine metodologija, lenkai istorikai priėjo išvadą, kad svarbiausia tokių santykių priežastis buvo kapitalistinė santvarka Rytų Europos valstybėse (išskyrus TSRS). Kiekvienos šalies valdančioji buržuazija vadovavosi savo siaurais klasiniais interesais ir vedė nacionalistinę užsienio politiką. Iš to kilo nacionalizmų susidūrimai.

Nesantaikos šaltiniu buvo ir rytinės Europos dalies valstybių bendra padėtis, susidariusi po Pirmojo pasaulinio karo. Ten susikūrė naujos

valstybės, neturėjusios savo tradicijų. Jos iš savo patirties turėjo mokytis sugyventi su kaimynais. O sąlygos tam buvo per daug sudėtingos. Versalio taikos sutartimi suskaldytos tautos, atskiros jų dalys įjungtos į kitų valstybių teritorijas. Kiekvieno krašto valdančioji buržuazija, vadovaudamasi savo ambicijomis, nacionalistinės politikos principais, neįjungė tautų, o jas pjudė ar bent kėlė nesantaiką.

Atskiruose straipsniuose išnagrinėtas konkretus šitų bendrų dėsnių veikimas. Antai istorikas R. Vojna straipsnyje „Lenkija ir TSRS tarp karų (1919—1939)“ parodė, kaip Lenkijos valdančiosios viršūnės, ginčydamos dvarininkų latifundijas, likusias Tarybų Baltarusijoje ir Ukrainoje, bei kupinos klasinės neapykantos Tarybų šaliai, siekdamos svetimų teritorijų, nustatė Lenkiją prieš TSRS, ištūmė ją į antitarybinę Europos sistemą, kuriai vadovavo didžiosios imperialistinės valstybės. Jos vertė paklusti Lenkiją netgi tokiais atvejais, kai jos veiksmai buvo priešingi lenkų tautos interesams. Tai silpnino Lenkiją, ji liko vieniša hitlerinės agresijos metu.

J. Krasuskis straipsnyje „Lenkijos—Vokietijos santykiai 1918—1939“ atskleidė Lenkijos tarptautinės padėties sudėtingumą. Ji—artimiausia Prancūzijos sąjungininkė Rytų Europoje (iki 1934 m.). Tai padėjo stiprinti Prancūzijos pozicijas toje Europos dalyje. Anglija vadovavosi vadinamąja lygsvaros politika ir veikė prieš Prancūzijos išsigalėjimą, laikėsi ne visada palankios Lenkijai politikos. Lygsvarai Europoje išlaikyti ji palaikė stiprios Vokietijos atkūrimą. Tai savo ruožtu komplikavo padėtį Lenkijos, turėjusios su Vokietija ginčijamų klausimų. J. Krasuskis parodė, kaip Lenkija, mėgindama išlaviruoti, visiškai susipainiojo, atėjęs į valdžią Hitleriui, suartėdama su Vokietija. Jis išnagrinėjo naujas komplikacijas, kurios atvedė lenkų tautą į tragiškuosius 1939 metus.

Mūsų skaitytojui įdomiausias P. Losovskio straipsnis „Lenkijos ir Lietuvos santykiai 1921—1939 metais“. Tai to paties autoriaus veikalo, liečiančio tuos pačius santykius 1918—1920 m.¹, tęsinys. P. Losovskis neapsiriboja faktų išdėstymu, bet juos giliai analizuoja, ieško priežastingumo ryšio, prieina pagrįstas išvadas. Autorius naudoja ir lietuvišką medžiagą, todėl savo vertinimuose išvengia vienpusiškumo.

P. Losovskis atskleidžia dvi klausimo puses: pirmoji—oficialūs, vieši, priešiški dviejų naujai susikūrusių valstybių santykiai, antroji—neoficialūs abiejų šalių valdančiųjų sluoksnių pasikalbėjimai, nuolatinis padėties santykiams sureguliuoti tyrimas, neoficialios derybos, rengiant sąlygas oficialioms.

Autorius nušviečia kelią, atvedusį į 1938 m. kovo mėnesio krizę, ultimatumą ir diplomatinių santykių užmezgimą. Jis teigia, kad kraštutinę įtampą Lietuvos—Lenkijos santykiai pasiekė dėl abiejų pusių neoficialiose derybose nenuolaidžios ir nelankščios laikysenos, kuri įtikino Lenkijos politinius veikėjus, kad vienintelis kelias sureguliuoti santykius su Lietuva—tai prievarta.

¹ Łossowski P. Stosunki polsko-litewskie w latach 1918—1920. Warszawa, 1966.

P. Losovskis gana plačiai nagrinėja Lietuvos ir Lenkijos santykius po to, kai jau buvo užmegzti diplomatiniai ryšiai. Tai mūsų istorinėje literatūroje visai neliestas klausimas.

Iš pradžių tie santykiai šalti, oficialūs. Lietuvos valdančiosios sferos demonstravo, jog jos tik priverstos atlieka tai, ko iš jų reikalauja tarptautiniai išpareigojimai. Baimintasi, kad ir toliau Lenkija darys spaudimą ir diktuos, kol Lietuvą pavers vasaline valstybe arba visiškai panaikins jos valstybingumą (p. 171). Autorius pažymi posūkį Lietuvos vyriausybės politikoje 1938 m. rudenį, kai, akivaizdžiai gresiant pavojui Lietuvos pozicijoms Klaipėdos krašte, Lietuvos vyriausybė pradėjo ieškoti būdų, kaip pagerinti santykius su Lenkija. Tuo tikslu ji sutiko panaikinti Vilniui vaduoti sąjungą, pakeitė K. Škirpą, pasiuntinį Varšuvoje, provokiškos orientacijos šalininką, J. Šauliu.

Bijodama dar labiau sukomplikuoti savo padėtį, Lenkijos vyriausybė konkrečios pagalbos Lietuvai nesuteikė, bet įvertino Lietuvos vyriausybės pastangas.

1939 m. pavasarį prasidėjo ypač spartus Lenkijos ir Lietuvos santykių švelnėjimas. Aptariami klausimai, kurie iki tol atrodė neišsprendžiami. Pirmiausia — lietuvių padėtis Vilniaus krašte. Užsimezgė kultūrinis abiejų šalių bendradarbiavimas. Lietuva tvirtai stojo į neutralumo pozicijas, ir jo laikėsi pačiomis sunkiausiomis sąlygomis, spaudžiant hitlerinei Vokietijai. Tas ypač buvo svarbu Lenkijai jos tragedijos dienomis 1939 m. rugsėjo mėnesį. Autorius pažymi, kad Lietuvoje rado prieglobstį tūkstančiai lenkų civilių pabėgėlių ir internuotų karių, kuriems lietuvių tauta parodė daug užuojautos, padėjo materialiai (p. 175).

Išvados autorius pažymi, kad priešiškų Lietuvos ir Lenkijos santykių šaltinis buvo ne tik teritoriniai ginčai. Jis glūdėjo kur kas giliau, dar istorinėje praeityje; tai — polonizacijos procesas ir lenkų tautos kultūrinė bei visuomeninė supremacija.

Autorius pabrėžia, kad santykių normalizavimas po 1938 m. rodė, kad lietuvių tauta yra pasiekusi tokią pakopą, kada jai nebaisios jokios pašalinės kultūrinės įtakos ir negresia nutautėjimo pavojus.

P. Losovskis — vienintelis veikalo „Przyjaźnie i antagonizmy“ autorius, kuris į Lenkijos santykius su kitomis kaimyninėmis šalimis pažiūrėjo ir iš jos santykių su Lietuva pozicijų. Politika Lietuvos atžvilgiu užėmė svarbią vietą Lenkijos užsienio politikoje apskritai; pavyzdžiui, Pabaltijyje su ja buvo siejama visa Lenkijos sėkmė įgyvendinant savo planus. P. Losovskis straipsnyje „Lenkijos ir Latvijos santykiai 1919—1939 metais“ parodė, kaip Lenkijos valdančiosios sferos per Latviją stengėsi paveikti Lietuvą, kaip jos stengėsi izoliuoti Lietuvą, atskirti ją nuo kaimyninių šalių ir šitaip priversti ją sureguliuoti santykius su Lenkija. Autorius pažymėjo, kad Lenkijos diplomatai aktyviai veikė, ardydami Estijos, Latvijos ir Lietuvos politinę ir karinę sąjungą (p. 103). Jis trumpai užsimena ir apie Lenkijos bendradarbiavimą su Estija. Pažymi, kad Lenkijai nepavyko nukreipti nei Latvijos, nei Estijos prieš Lietuvą, bet jai pasisėkė sutrukdyti jų suartėjimą.

Apskritai veikalas „Przyjaźnie i antagonizmy“ sudaro tvirtą pamatą tolesniam Lenkijos Liaudies Respublikos istorikų darbui Lenkijos užsienio politikos srityje, ypač kad pranešimai koliokvijume buvo įvairiapusiskai apsvarstyti. Diskusijose pasisakė 18 žymių respublikos istorikų. Tas darbas gali nemažai padėti ir kitų šalių istorikams, tyrinėjantiems savo krašto tarptautinę padėtį.

Regina Žepkaitė

Henryk Wisner. Wojna nie wojna. Szkice z przeszłości polsko-litewskiej. „Książka i wiedza“, Warszawa, 1978, 267 p., 4650+350 egz.

Lietuvių ir lenkų tautinių santykių problema yra svarbi visoje Vidurio ir Rytų Europos istorijoje. Kapitalizmo laikotarpį tyrinėjo tarybiniai lietuvių istorikai R. Žepkaitė, J. Marcinkevičius, dabartiniai lenkų istorikai P. Losovskis (Łossowski), J. Ochmanski (Ochmański), S. Lopatniukas (Łopatniuk), A. Deruga ir kt. Neseniai Lenkijos Mokslų Akademijos Socialistinių šalių instituto sektoriaus vadovas dr. Henrikas Visneris paskelbė knygą „Karas ne karas“, kurioje jis siekia apžvelgti lenkų ir lietuvių tautinius santykius nuo XIX a. pabaigos ligi 1939 metų. Ligi šiol autorius buvo žinomas kaip XVI ir XVII a. Žečpospolitos politinės ir karinės istorijos tyrinėtojas. Ši knyga rodo jo susidomėjimą nauja tematika, kai autorius pradėjo dirbti Socialistinių šalių institute ir 1974 m. pabaigoje bei 1975 m. pradžioje pabuvojo Vilniuje, rinkdamas medžiagą planiniam darbui.

Knygoje autorius spėjo panaudoti tik tą „įvairią medžiagą, kuri žinoma visiems ir buvo skirta ypač platiesiems visuomenės sluoksniams. Tai periodinė spauda ir grožinė literatūra, pranešimai apie šalies politinę padėtį ir valdžios nutarimai, turėję įtakos visuomenei“ (p. 8). Gale knygos (p. 245—257) pateiktas gana didelis panaudotos literatūros sąrašas, kuriame išvardyta taip pat nemažai lietuvių autorių veikalų. Kad autorius būtų rėmęsis archyviniais šaltiniais, nematyti nei iš dėstymo, nei iš išnašų.

Knygos pagrindą sudaro trys skyriai. Pirmasis jų — „Kryžkelė“ — skirtas lietuvių ir lenkų prieštaravimų genezei bei raidai daugiausia nuo 1883 m. ligi Pirmojo pasaulinio karo. Autorius apžvelgia lietuvių nacionalinės savimonės raidą, konflikto su viešpatuojančiąja lenkų kultūra Lietuvoje augimą. Autorius nušviečia ir lenkų aukštesniųjų visuomenės sluoksnių Lietuvoje reakciją, sukeltą lietuvių nacijos ir nacionalinės kultūros formavimosi, nacionalinių aspiracijų politinio gyvenimo srityje pasireiškimo. Beje, autorius pirmon vieton kelia ryškiausių nacionalinius susidūrimus, kurie atspindėjo kraštutinius lietuvių buržuazijos bei lenkų dvarininkų ir buržuazijos interesus. Apskritai autorius, naudodamasis ano meto spauda, galėjo stebėti tik išviršinius aukštesniųjų visuomenės sluoksnių santykius, jis mažai gilinasi į šio antagonizmo socialines-ekonomines priežastis. Tiesa, prabėgomis jis sumini duomenis, kad lenkų (ar

sulenkėje) dvarininkai XX a. pradžioje turėjo Vilniaus ir Kauno gubernijose daugiau kaip 60% dvarų žemės (p. 75). Vertėtų dar pridurti, jog 1897 m. gyventojų surašymas Lietuvoje (be Klaipėdos krašto) parodė, kad joje yra apie 141 tūkst. bajorų luomo asmenų, iš jų lenkų apie 84 tūkst., lietuvių tik 39 tūkstančiai. Pastarieji paprastai dvarų neturėjo. Tačiau H. Visneris netešia minties, kad poreforminiais metais Lietuvoje plėtojosi valstiečių judėjimas, nukreiptas prieš feodalizmo liekanas, prieš dvarininkų ekonominį viešpatavimą. Klasinis antagonizmas tarp valstiečių ir dvarininkų stiprino ir tautinį antagonizmą, nes dvarininkas engė valstietį ne tik ekonomiškai, bet žemino jį ir kaip lietuvį. Antai L. Mulevičius, nagrinėdamas 1864—1904 m. valstiečių judėjimą, daro išvadą: „Visi judėjimai baigdavosi valstiečių susidūrimais su valdžia, todėl ekonominių judėjimų kryptis šiuo požiūriu sutapo su nacionalinio judėjimo kryptimi ir jį parėmė. Kovoje prieš feodales liekanas (t. y. ir prieš dvarininkų ekonominį viešpatavimą — V. M.) dalyvavo visa valstietija“¹. Kad lietuvių valstiečiai gausiai išitraukė ir į nacionalinį judėjimą, nesunku įsitikinti, pasidomėjus duomenimis, kuriems socialiniams sluoksniams daugiausia priklausė lietuvių nelegaliosios spaudos platintojai, skaitytojai, slaptų mokyklų organizatoriai ir mokytojai (daraktorai). Čia valstiečių luomo asmenų vaidmuo buvo lemiamas. Tai pirma, o antra, nacionaliniai susidūrimai kilo lietuvių kylančiai buržuazijai savo ekonominius interesus laikant bendratautiniu reikalu. „Ekonominis tų judėjimų (nacionalinių — V. M.) pagrindas,— rašė Leninas,— yra tas, jog visiškai prekinės gamybos pergalei reikia, kad buržuazija užkariautų vidinę rinką, reikia valstybiškai sutelkti teritorijas, kur gyventojai kalba viena kalba, kartu pašalinant bet kurias kliūtis tai kalbai vystytis ir jai išigalėti literatūroje“².

Antrajame skyriuje — „Karų ir revoliucijų sukuryje“ autorius nušviečia politinę ir kultūrinę Lietuvos padėtį kaizerinės okupacijos, kovos dėl Tarybų valdžios metais, ypač išryškina Lietuvos buržuazinės valstybės susidarymą, Lenkijos vyriausybės bei valdančiųjų sluoksnių koncepcijų subrendimą dėl lietuviškųjų žemių politinio likimo. Knygoje parodomi du išryškėję keliai nacionaliniam klausimui spręsti — socialistinė revoliucija, skelbusi internacionalizmo idėjas, įvairių tautybių darbo žmonių sąjungą kovoje prieš kontrevoliucines jėgas, ir buržuazinių nacionalinių valstybių susidarymas, sukėlęs ginkluotą Lietuvos ir Lenkijos konfliktą.

Sekantį skyrių — „Karas ne karas“, kuris užima beveik pusę visos knygos, autorius pradeda Vilniaus klausimo iškilimu ir želigovskinės „Vidurinės Lietuvos“ sudarymu. Toliau jis apžvelgia Lietuvos ir Lenkijos diplomatinius prieštaravimus iki 1938 m. ultimatumo. Nemažai vietos čia skiriama tam, kaip buvo nušviečiami abiejų valstybių santykiai pe-

¹ Mulevičius L. Lietuvos valstiečių judėjimas 1864—1904 metais.— Kn.: Jučas M., Mulevičius L., Tyla A. Lietuvos valstiečių judėjimas 1861—1914 metais. V., 1975, p. 200.

² Leninas V. I. Raštai, t. 20. V., 1953, p. 370.

riodinėje spaudoje, kaip ši spauda buvo panaudojama viešajai opinijai formuoti. Beje, šiame knygos skyriuje rašoma ir apie lietuvių ir lenkų tautinius santykius vieno bei kitų kraštų vidaus gyvenime, apie abipuses valdžios naudotas retorsijas. Autoriaus nuomone, Vilniaus klausimas turėjo padėti buržuazinei Lietuvos vyriausybei konsoliduoti visuomenę, nukreipti jos dėmesį nuo vidaus padėties (p. 239).

Ši H. Visnerio knyga yra, matyt, daugiau mokslo populiarinimo pobūdžio, todėl, ypač antrajame bei trečiajame skyriuose, platokai reformuojami ir tie teiginiai, kurie daug išsamiau buvo nušviesti kitų autorių, ypač P. Losovskio veikalė „Lenkijos—Lietuvos santykiai 1918—1920 m.“ (Varšuva, 1966). Kadangi autoriui nepakankamai galėjo padėti jo naudojami spausdintieji šaltiniai, todėl pasitaiko iš jų atėjusių netikslumų, kai kurie klausimai turėtų būti patikrinti kitais šaltiniais. Čia istorikui, kaip ir visuomet, iškyla be galo sunkus, bet būtinas uždavinys — panaudoti visus galimus šaltinius, juos konfrontuoti ir ieškoti kuo objektyviausio atsakymo. Pvz., autorius, neturėdamas pilnų duomenų apie XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje Lietuvoje pakliuvusią į caro valdžios pareigūnų rankas nelegaliąją literatūrą, daro išvadą, kad „tarp šių tūkstančių spaudinių lietuviški tikriausiai tesudarė nedidelį procentą“ (p. 28). Remiantis Vilniaus užsienio cenzūros atskirojo cenzoriaus ataskaitomis, 1889—1901 m. lietuviškų leidinių visoje sulaikytoje nelegalioje spaudoje procentas svyravo nuo 71,5 iki 98, o 1902—1904 m. — nuo 29,6 iki 37,3³. Panaudoti šaltiniai nulėmė, kad, rašant apie laikus ligi Pirmojo pasaulinio karo, greta pasitaiko datų ir Julijaus, ir Grigaliaus kalendoriais. Vertėjo visas datas pateikti mūsiškuoju dabartiniu (Grigaliaus) kalendoriumi.

Apskritai šioje H. Visnerio knygoje, nors ir panaudojant ribotą šaltinių kiekį, pirmą kartą bandoma aprėpti lietuvių ir lenkų tautinių santykių raidą kone visu kapitalizmo laikotarpiu, iškeliami svarbūs moksliniai klausimai, pateikiamos išvados, kurių tolimesnieji tyrinėtojai negalės apeiti.

Vytautas Merkys

Daniel Beauvois. Lumières et société en Europe de l'Est: L'université de Vilna et les écoles polonaises de l'Empire Russe (1803—1832). L'Université, t. 1, p. 1—418; Les écoles secondaires et primaires, t. 2, p. 419—916. Lille—Paris, 1977, (autorius leid., rotaprintas).

Tezėmis vadinamas platus D. Bovua¹ veikalas „Švietėjai ir visuomenė Rytų Europoje: Vilniaus universitetas ir lenkiškos mokyklos Rusijos imperijoje (1803—1832)“ buvo apgintas kaip mokslų daktaro disertacija

³ Merkys V. Nelegalioji lietuvių spauda kapitalizmo laikotarpiu (ligi 1904 m.). V., 1978, p. 212.

¹ D. Bovua (Daniel Beauvois) yra buvęs Prancūzų kultūros centro prie Varšuvos universiteto direktoriumi.

žiuri komisijoje, kurią sudarė prancūzų ir lenkų mokslininkai: A. Sobulis (A. Soboul), R. Portalis (R. Portal), S. Kienevičius (S. Kieniewicz), Z. Markevičius (Z. Markiewicz), A. Žoberas (A. Jobert) ir Almanas (Almann). Įžangoje autorius iškelia uždavinį parodyti, kad senosios Lenkijos pakraščiai (kresy) sudarė nedalomą kultūrinę visumą. Šiuo atžvilgiu autoriui mokyklos atrodžiusios tinkamiausias tyrimo objektas. Imdamasis, kaip prancūzas, tokios temos, jis manęs gali būti objektyvus sprendėjas, nes lenkų tyrinėtojai šią temą nušviečia kiek romantiškai ir haigiografiškai, o dabartinės Tarybų Sąjungos respublikos, kaip Ukraina, Lietuva ir Baltarusija, nenoriai teprisimenančios ilgą lenkų kultūros vyravimą šioje teritorijoje. Be to, jos apsiribojančios tik savuoju kraštu. Šiam uždaviniui spręsti D. Bovua turėjęs pasitelkti nemaža mokslo sričių: istoriją, sociologiją, mokslų istoriją, literatūrą, psichologiją ir lingvistiką. Pasigendame čia kultūros teorijos ir pedagogikos, be to, iš esmės lingvistikos duomenimis autorius visai nesinaudoja, o jie būtų daug ką kitaip nušvietę. Na, bet ir taip didžiuliai užmojai.

Veikalo autorius yra peržiūrėjęs daug archyvinės medžiagos Lenkijos, Lietuvos TSR, Rusijos TFSSR, Prancūzijos ir Austrijos archyvuose. Pagrindinę literatūrą sudaro darbai lenkų, antroje vietoje rusų kalbomis. Sąrašuose randame porą leidinių lietuvių kalba, tačiau, šios kalbos nemokėdamas, D. Bovua jais naudojosi iš pasikalbėjimų su jų autoriais, todėl ir tose keliuose nuorodose pasitaiko netikslumų (p. 200, 201, 288 ir kt.). Kiek platelesnių lyginimų su savo gimtąja Prancūzija doktorantas vengia, apsiribodamas beveik tuo, ką randame lenkų istoriografijoje. Bet ir taip šaltinių ir literatūros panaudota daug. Veikale apstu statistinių lentelių, diagramų ir žemėlapių. Adresatas — mokslinė visuomenė, specialiai besidominti iškeltais klausimais, nors autorius stengiasi būti suprantamas ir eiliniam savojo krašto skaitytojui, kuris domisi kultūros istorija, paaiškindamas terminus, jų specifiką. Vis dėlto kai kurios sąvokos neaptartos ir todėl svetimam skaitytojui neaiškios ir paties autoriaus pozicijos, nors gerai susipažinusiame su lenkų, ypač buržuazine, istoriografija pakankamai viskas suprantama.

Veikalas parašytas ne iš marksistinių metodologinių pozicijų. Vis dėlto pabrėžtinai autoriaus dėmesys socialiniams klausimams, nors ir ne marksistiškai interpretuojamiems, taip pat kai kurios antiklerikalinės mintys leidžia pažymėti vietom demokratines tendencijas.

Pirmasis veikalo tomas apima Vilniaus universiteto istoriją nuo 1803 m. ligi jį uždariant. Jį sudaro keturi skyriai: I. Nuo Peterburgo ligi Vilniaus; universiteto globėjai; II. Profesoriai; III. Universiteto intelektualinis spinduliavimas; IV. Studentai. Po kiekvieno skyriaus, suskirstyto poskyriais, yra bibliografija.

Prieš aptardamas švietimo aparato pagal 1803 m. reformą Rusijos imperijoje struktūrą, autorius trumpai supažindina savojo krašto skaitytoją su Vilniumi ir Lietuva. Pradedama cituojant Napoleoną 1812 m. karo metu ir pažymint jo turėtą menką informaciją apie mūsų kraštą. O toliau rašoma: „Paslaptina tebėra Lietuva ligi pat šių dienų. Kai ku-

rie net yra įsitikinę, kad tai vaizduotėje esanti šalis..." (p. 17). Ir čia autorius primena fantastinį P. Merimė apsakymą „Lokys“, pažymėdamas ilgai trukusią Lietuvoje pagonybę ir paskutinės raganos sudeginimą 1730 metais. Grožinės literatūros panaudojimas moksliniame veikale karštais gali atstoti daugelį puslapių, tik labai abejotina, kad šis Lietuvos pristatymas prancūzų skaitytojui būtų informatyvus. Atrodo, buvo galima priminti Balzako ar Stendalio autentiškus Lietuvos vaizdus ar Romeno Rolano laiškus, na, o garsaus lingvisto A. Mejė (Meillet) veikaluose bei straipsniuose prancūzas skaitytojas gautų pakankamai informacijos apie lietuvių kalbą, pagaliau O. Milašius, nekalbant apie Z. Moklerą (Mauclère) ir kitus. O enciklopedijos?

Toje pačioje įvadinėje dalyje autorius dar pažymi, kad XVI a. Lietuvą prijungus prie Lenkijos, jau tame pačiame amžiuje bajorija sulenkėjusi ir daugiau apie jokią lietuvių kultūrą įvade jis nebekalba, tiesiog pereina prie XIX a. (Apie lietuvių raštiją keletas žodžių įterpiama tolesniame destyje.) Čia paliečiama politinė situacija, šiek tiek ekonominė, ypač Vilniaus miesto, laikant visą Vilniaus universitetui pavaldžią švietimo apygardos teritoriją, kur gyvena kelios tautos, tik susidūrimų tarp lenkų ir rusų kultūrų vieta. Socialinė-ekonominė to meto diferenciacija įpinta į patį dėstymą.

Palyginti trumpai apibūdinęs nagrinėjamojo laikotarpio carinės Rusijos švietimo ministrus, daugiausia remdamasis literatūroje turimais portretais, D. Bovua brėžia plačią ir dinamišką Vilniaus švietimo apygardos kuratoriaus A. Čartoriskio charakteristiką, jo besikeičiančius santykius su carine valdžia, puoselėjant viltis plačioje apygardoje išlaikyti lenkų kultūros vyravimą ir siekiant šio tokio politinio autonomiškumo; kuratoriaus susikirtimus su rektoriumi Jonu Sniadeckiu dėl universiteto kadru parinkimo: švietėjiškai išauklėtas kunigaikštis labiau akcentavo mokslinę aukštosios mokyklos funkciją, kviesdamasis mokslininkus iš užsienio, o rektoriui atrodė svarbesnė auklėjamoji — ugdyti vietinius kadrus ir per juos puoselėti nacionalinę (lenkų) kultūrą bei patriotizmą. Gana plačiai nušviečiamas ir A. Čartoriskio reakcingumo stiprėjimas ir nutolimas nuo bendrosios universiteto atmosferos bei krypties, kuria jis gyveno paskutiniaisiais kuratoriavimo metais, kuo iš dalies abejoja lenkų istoriografai (žr. Skowronek. Wileński Okręg Naukowy — próba nowej interpretacji. — Przegląd Historyczny, t. LXIX, zes. 3, 1978, p. 527).

Panašiai gyvai su daugybe gyvenimiškų smulkmenų charakterizuojami rektoriai ir dėstytojai, stengiantis jų neidealizuoti, nevengiant kone anekdotiškų situacijų ir grubokų citatų. Pažymimas feodolinei sandarai būdingas profesorių siekimas įsitvirtinti visuomenėje ne vien garsiais mokslininkais, bet ir įeinant į dvarininkų sluoksnį. Autorius ryškina profesūros diferencijavimąsi tik vienu aspektu: svetimtaučių ir buvusios Žečpospolitos teritorijos žmonių požiūriu. Ši teritorija imama kaip vienalytė kultūrinėmis ir politinėmis aspiracijomis (o juk J. Sniadeckis, kuris taip kovojo už lenkų kultūros integralumą Vilniaus apygardoje, įžvelgė tuos skirtumus!). Besireiškiančios ideologinės kryptys mažai te-

liečiamos. Tiesa, aptariama antibaudžiavinė tendencija, ji nepervertinama, kaip dažnai pasitaiko lenkų buržuazinėje literatūroje, tačiau ir nesusiejama su universiteto švietimo politika. O šis klausimas įdomus ir jo nagrinėjimas vestų į daugelį naujų išvadų.

Autorius daug dėmesio skiria carinės švietimo administracijos poveikiui išaiškinti ir kartu pasekti, kiek universitetas ir jo valdymasis savarankiški. Čia bene bus pirmasis istoriografijoje bandymas plačiai apibendrinti tuos reiškinius. Vis dėlto ilgesnį metų tarpą tyrinėjančiam tą patį laikotarpį kyla abejonių, ar kartais autorius ne per daug paraidžiui ima daugelį dokumentų ir ar neperdeda XIX a. pirmajame ketvirtyje bajoriškosios visuomenės žavėjimosi imperijos administratyviniais laipsniais — rangais ir jos patiklumo cariniams potvarkiams. Tačiau apskritai šis aspektas D. Bovua knygoje yra informatyvus.

Skyriuje apie universiteto intelektualinį spinduliavimą trumpai apžvelgiamos dėstomos disciplinos (65 p.) ir universiteto žmonių rankose buvusios spauštuvės, žurnalai ir cenzūra. Mokslinio lygio vaizdo, apimančio tiek daug įvairių sričių, trumpoje apžvalgoje turbūt ir neįmanoma giliai pateikti. Jo matai galėtų būti bent du: bendras Europos mokslo lygis ir koks mokslo progresas pačioje aukštosios mokyklos raidoje. Tam reikia kiekvienos mokslo srities specialisto gilios istorinės analizės. Pavyzdžiui, nerado vietos Andriaus Sniadeckio idėjos apie organinį pasaulį ir kt. Nepaisant to, bendras universiteto mokslo vaizdas susidaro, tačiau nedaug kas pasakoma nauja, kas jau žinoma lenkų istoriografijoje.

Iš poskyrių apie kitas intelektualinio spinduliavimo sritis išsiskiria kitoks, nei įprasta lenkų istoriografijoje, cenzūros vertinimas. Remdamasis tarybiniais leidiniais rusų ir lietuvių kalbomis, D. Bovua pažymi, kad universiteto cenzūra stabdė lietuvių leidinius, vertindamas tą reiškinį neigiamai. Šį autoriaus nukrypimą nuo įprasto požiūrio pastebėjo ir antrasis mūsų aptariamo veikalo recenzentas lenkų spaudoje, pasidžiaugdamas faktų naujumu ir laikydamas šį poskyrį apie cenzūrą vienu iš D. Bovua objektyvumo rodiklių (žr. A. Zahorskio D. Bovua veikalo recenziją leid. „Kwartalnik Historyczny“, 1978, Nr. 3, p. 722, 723).

Skyriuje apie studentus nemažai naujų duomenų apie jų socialinę bei geografinę kilmę, tačiau, kaip matysime aptardami vidurinių mokyklų moksleivių socialinės kilmės klausimą, vargu ar patikimi tie duomenys. Apibūdindamas studentų organizacijas, doktorantas visai nemini lietuvių studentų būrelio veiklos, paminėjęs ją prie Meno ir literatūros fakulteto, kartu ten pateikęs J. Rozvadovskio (1914) lietuvių kalbos paplitimo žemėlapi. Tuo būdu tartum nubraukiamas būrelio veiklos visuomeninis aspektas. O lyginant šio būrelio konkrečius dar studento suole atliktus darbus ir užmojus su kitų jaunimo grupių darbais, jie anaiptol nėra jau tokie menkučiai, tik dar neištraukiami į nelietuvių rašytą istoriografiją.

Antrajame veikalo tome plačiai nagrinėjamos vidurinės mokyklos ir tik mažame skyrelyje (56 p.) apžvelgiamos pradinės mokyklos. Kaip ir pirmajame tome, autorius daug dėmesio skiria administravimo aparatui

aptarti, pateikia nemažai statistinių duomenų apie socialinę mokinių kilmę, apie vienuolynų turtus, žemę ir baudžiauninkus, gretindamas vienuolynų turimas lėšas su jų išlaikomų mokyklų skaičiais (tokios suvestinės literatūroje naujos), apie mokymo turinį ir t. t. Šiais klausimais nemažai duomenų yra tarybinėje spaudoje, bet jais autorius nesinaudojo. Liaudies švietimą autorius laiko buvus labai prastą, ir niekur jis nekalba apie pažiūrų į tą švietimą diferencijuotumą.

Išvadose konstatuojama, kad Vilniaus universitetas buvo perdėm šviečiamosios, o ne romantizmo krypties institucija (su šiuo teiginiu teisingai diskutuoja veikalo recenzentas J. Skovronekas), kad lenkų visuomenė kalbamoje apygardoje buvo atsidūrusi tuo laikotarpiu aklavietėje, kas aiškėja panagrinėjus pagrindines keturias jėgas: „...lenkiškoji pusė, kurios pagrindiniai ramsčiai — bajorija ir dvasininkija, labai vangiai duoda vietos trečiajai begimstančiai jėgai — inteligentijai. Šio pasaulio aki-vaizdoje, iš kur pamažu ir sunkiai atsiskiria moderniosios struktūros, rusų administracija yra ketvirtasis sandas, priešingas trims pirmiesiems“ (p. 901, 902). Toliau autorius primena savo teiginį, kad nors dešimtadalį visų mokinių sudarę valstiečiai, studentai buvę tiktai bajorai, „ieškan-tys naujo ornamento savo herbui — profesinės kvalifikacijos“ (p. 905), o profesiniam darbui nebuvę sąlygų. Skaidymasis tarp universiteto dėstytojų liudijas apie tam tikrą „riterių“ (bajorų) luomo irimą. Vidurinių mokyklų lygį, remdamasis dažnais šitų mokyklų vizitatorių nusiskundimais, ypač vienuolynų išlaikomų, autorius linkęs laikyti žemoku, o patį mokyklų tinklą — retu ir net neišaugančiu iš vidinių krašto poreikių, tarsi primestą iš viršaus. Ypač esąs žemas pradinis mokymas, o pačių valstiečių gyvenimas beveik baises. Iš šių pramokusių skaityti kaimiečių ir atsiradę „pirmieji lietuvių, baltarusių ir ukrainiečių nacionalinių kultūrų prabudimo pionieriai“ (p. 911).

Veikale gausu faktografinės medžiagos, suprantamas daiktas, yra jame ir diskutuotinių teiginių. Jau vieną kitą esame užkliudę. O štai keli esminiai klausimai, kylantys iš skirtingų mūsų pozicijų, iš kitokio ekonominė-socialinių ir kultūrinių procesų suvokimo. Autorius konstatuoja tam tikrą bajorijos luomo irimą, bet to nesujungia su dėsningu visos ekonominės ir socialinės bazės kitimu, kuris atsiliepia ne vien valdančiajam luomui, bet ir kitiems. Feodalizmo irimas žadino ir liaudies sąmonę, ją keisdamas. Ekonominis bei socialinis diferencijavimasis vyko visuose sluoksniuose. Tiesa, autorius aptaria smulkiųjų šlėktų kategoriją, bet anaipol nepastebi jos ryšių su kitais socialiniais sluoksniais bei kultūromis. Visai kaip vientisą sluoksnį ima dvasininkiją, kuri iš tikrųjų buvo itin nevienalytė. Na, o baudžiauninkas ir laisvasis valstietis veikale yra ta pilkoji masė, kuri nagrinėjamoju laikotarpiu savo balso dar nesanti pareiškusi, kuri jokių kultūrinių interesų ir negalėjusi turėti. Nediferencijuojamas požiūris ir į kultūrą. Prieš akis tėra viena-lytė bajoriškoji lenkų kultūra. Apie ją ir kalbama. Šiandien beveik visuotinai priimta, turint prieš akis net ir neluominę visuomenę, išvelgti joje kultūrų plurališkumą — kalbame apie subkultūras, kultūrų sąvei-

kas, integracinius ir dezintegracinius procesus. Šitų dalykų tartum nebūtų buvę toje daugiatautėje, luomiškai suskaldytoje teritorijoje, be kelių atskirų epizodų, neįjungtų į joki procesą.

Pirmiausia apie socialinius klausimus ir ano meto statistinius duomenis bei statistinius vidurkius. Kiek patikimi mokyklų duomenys apie socialinę mokinių bei mokytojų kilmę? Feodalizmui irstant, viena iš formų iškopti iš žemesnio luomo į aukštesnę socialinę padėtį kai kuriose teritorijose, kur buvo susidariusios palankesnės ekonominės sąlygos bei susiklosčiusios kultūrinės tradicijos, buvo mokslo siekimas. XIX a. pirmajame ketvirtyje dar nedraudžiama priimti į vidurines mokyklas valstiečių. Apribojimai pradedami nuo aukštosios mokyklos, o paskui jie griežtėja, apimdami ir žemesnį mokymą. Mokyklos susinteresuotos mokinių gausumu. Ten, kur didelį jų kontingentą sudarė valstiečiai, amžiaus pradžioje mokytojai padeda tam žemos kilmės mokiniui pakilti į aukštesnę socialinę pakopą, „subajorindami“, t. y. prisegdami slavišką -owicz, -ewicz priesagą. Ėmus reikalauti kilmę įrodančių dokumentų, mokyklos dažniausiai įrašo, kad dar jie nepateikti. XIX a. viduryje, kai švietimo valdžia griežtai ėmė jų reikalauti, patys caro valdininkai vakarinėse Lietuvos srityse prašė šito įsakymo netaikyti, nes reikėtų likviduoti mokyklas. Taigi statistiniai duomenys apie mokinių socialinę kilmę nėra patikimi, o tik apytikriai. Tą pažymi ir vizitatoriai (J. Chodzka). Labai neatsargu tokias vidurines mokyklas, kaip Kražių, kuri ataskaitoje įrašo, kad visi 331 mokinys žadėjo pateikti bajorystės dokumentus, laikyti perdėm bajoriškomis (p. 703). Juo labiau tie dalykai neaiškūs su mokytojais, ypač vienuoliais, nes vidurinėse mokyklose daugiausia mokinių nubyrėdavo, ką yra pažymėjęs ir D. Bovua, pirmiausia iš žemojo sluoksnio; materialiai pajėgti toliau mokytis jie galėjo tik eidami į dvasininkus (šio fakto autorius nepastebėjo). O žemojo rango dvasininkais, kurių tarpe matome ne tik vikarus, bet ir vienuolius mokytojus, stambesnė bajorija nesiveržė būti. Be to, neišvengiamas reikalas, ypač Žemaičių vyskupystėje, mokėti lietuviškai dar labiau skatino tuo keliu sukti ir smulkųjį bajorėlių, ir valstietį. Eina tie žemaičiai net ir į tolimus naujokynus ar dvasines seminarias. Antai į unitus bazilijonus matome nuėjusį cenzūros sulaikytos lietuviškos gramatikos pradinėms mokykloms autorių A. Butkevičių. Vadinasi, D. Bovua tvirtinimas, kad mokytojus sudarė išskirtinai bajorija, netinka vakarinėms Lietuvos sritims. Taigi ir inteligentijos formavimasis kur kas sudėtingesnis socialiniu atžvilgiu procesas, negu kalbama veikalė. Esu nuosekliai peržiūrėjusi vienos gubernijos — Vilniaus — švietimo dokumentaciją ir priėjau išvadą, kad toks didelis žemųjų sluoksnių veržimasis į mokslą, ypač tuo laikotarpiu, būdingas vakarinėms etnografinės Lietuvos sritims. Tai matyti ir iš aptariamo veikalė, tačiau autorius, į šį reiškinį nesigilindamas, įjungęs tos teritorijos duomenis į visos apygardos statistiką ir gavęs itin mažą nebajorų moksleivių procentą visoje apygardoje, lygina jį (p. 701, 702) su kitomis apygardomis, kur tas procentas didesnis (bet jį sudaro ten daugiausia miestiečiai, o ne valstiečiai) ir taip apibendrina visos apygardos besiformuojančios inteli-

gentijos pobūdį². Mano galva, tai netikslu nei dalykiniu, nei metodiniu atžvilgiu.

Nežinomas liko autoriui ir dar vienas lietuvių valstiečių, ypač žemaičių, mokymosi būdas — pavieniui namie ar grupėmis kaimuose (balkalrijos). Jau 1790 m. išleistame Žemaičių vyskupystės aplinkraštyje, kalbant apie tokį mokymąsi, patariama tiems, kurie neketina toliau mokytis, pasitenkinti lietuvių kalba, o kurie žada toliau eiti — išmokti ir lenkiškai. Prieš tas mokyklėles XIX a. pirmajame ketvirtyje kovojo ir kai kurie vizitatoriai, o išvalgesni, kaip A. Gadonas, siūlė savotiškai jas legalizuoti. Vadinasi, mokyklų tinklas iš tikrųjų buvo kitoks. Reikia turėti galvoje, kad, be oficialiojo švietimo, egzistavo ir neoficialusis, kuris apygardos ataskaitose mažai teatsispindi. (Be kita ko, autorius, neišnagrinėjęs vietinių sąlygų, daro ir ypač nemalonių klaidų: lentelėje (p. 690) apie parapiinių mokyklų augimą Dorpatu (Tartu) apygarda atsidūrė beveik paskutinėje vietoje iš visų imperijos apygardų, tuo tarpu ten buvo organizuotas kone privalomas namų mokymas ir ši apygarda buvo visų šviesiausia!).

Atitinkamai atsiranda ir įvairios liaudies švietimo koncepcijos — pažangiosios, siekiančios atverti liaudžiai per jos gimtąją kalbą kultūros laimėjimus jų visai neribojant, ir siūlančios specifiskus, neplėtojančius mąstymo mokymo metodus specialiai liaudžiai (prof. J. K. Chodanis, apie tai plačiau žr. M. Lukšienės „Lietuvos švietimo istorijos bruožai“, 1970).

Taiigi buvo dar viena socialinė ir kartu kultūrinė jėga — valstiečiai, kurios negalima apeiti ir kurios aktyvėjimo negalima nepastebėti. Šis sluoksnis ne tik pats kito, bet jo kitimas veikė ir kitus. Neatsitiktinai radikaliau nusiteikę kai kurie vietiniai bajorai kovojo su luominėje Žečpospolitoje susikūrusiais kultūriniais barjeriais. Antai J. Plioteris tvirtino, kad tautos kultūros lygį sąlygoja ne elito, o liaudies švietimo lygis, K. Kantrimas siūlė įvesti lietuvių kalbą į pradines mokyklas, teismus, kad liaudies žmogui būtų lengviau.

Dar keletas minčių dėl kultūrų traktavimo. Šiandien nebekelia klausimo teiginys, kad kalbos tapatumas nėra būtina sąlyga kalbėti apie kurią nors kultūrinį junginį — vienetą. Jis gali būti susidaręs tam tikros institucijos pagrindu (geografiniu ir t. t.). Žinoma, viena kalba yra galingas komunikatyvumo veiksnys kultūriniams junginiams susidaryti. D. Bovua nekalba apie vadinamo Lietuvos „separatizmo“ reiškinį. Vienoje tik vietoje jis paminimas, nusakant prancūziškai kaip „provincinis susisumulinimas“ — „l'émiettement provincial“ (p. 910). Man rodos, reikia skirti du šio „separatizmo“ aspektus: politinį ir kultūrinį. O doktorantas ima Žečpospolitos teritorijos bajoriją kaip vieną kultūrinį vienetą be jokių skirtumų joje: ši tendencija, pabrėžiama nuo Edukacinės komisijos meto, ypač sustiprėjo XIX amžiuje. Iš tikrųjų ar „lietuvio“ ir „koroniaro“ sąvokos tik teritorinės-valstybinės? Ar svarstymai apie vieną ir kitą spe-

² Šį faktą kaip neabejotiną informaciją teigia ir J. Skovronekas, min. veik., p. 535.

cifiškumus tėra žaidimas? Ar bajorų tarpe emociškai juntamas šis skirtumas per visą XIX a. tėra prasimanymas? Man atrodo, kad šių dienų kultūros mokslo požiūriu verta pasvarstyti apie LDK kultūros junginį. Atitinkamai tada rastume senajame Vilniaus universitete nesvetimšalių profesorių grupėje ir atvykusių iš Lenkijos, ir vietinių, išaugusių LDK kultūros atmosferoje. Jų domėjimosi tematika kiek kitokia, jų emociniai ryšiai su savojo krašto tradicija kitokie. Neatsitiktinai Jonas Sniadeckis tą gyvai jautė ir jį erzino „litvinizmai“ vietinėje spaudoje. Buvo įsakytą „laužti“ vidurinių mokyklų mokinių lenkų kalbą, kol ji bus tobula,— tai inteligento, elito garbės dalykas. O su ja XIX a. pradžioje buvo prastai. Atvykęs iš Lenkijos prof. F. Golianskis, 1805 m. apvažiavęs Lietuvos mokyklas, pamatęs, kaip nemokantys lenkiškai vidurinių mokyklų mokiniai vargsta, pasiūlė vakarinėse Lietuvos srityse dėstyti lietuviškai. Neturime jokio pagrindo manyti, kad tai jis būtų siūlęs tik besimokantiems vidurinėse mokyklose valstiečiams — dažnas ir bajoriukas lenkiškai nemokėjo. Lietuvos bajorai nebuvo dar visai sulenkėję ne tik XVI a., baigiamasis lenkėjimo procesas ypač sustiprėjo XIX amžiuje. Daugelio liudijimu amžiaus pradžioje žemaičiai bajorai dar tebemokėjo lietuviškai. Autorius, kaip ir J. Rozvadovskis, (p. 288), teigia, kad Vilniaus apylinkės jau buvo sulenkėjusios — naujesnieji pačių lenkų tyrinėjimai nukelia tą procesą tik į XIX a. paskutinįjį ketvirtį (H. Turska. Powstanie polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie. V., 1939).

Feodalizmo krizei gilėjant, iškyla buržuazija, daugelyje kraštų prasižėda nacionaliniai judėjimai, vyksta nacijų integravimasis, ir kalba čia sudaro vieną iš vienijančių veiksnių. Apie tą trečiąją jėgą — buržuaziją — svarsto ir mūsų autorius, išskirdamas iš jos inteligentiją. Jis ją laiko čia, Vilniaus švietimo teritorijoje, perdėm bajoriška ir priklausomą lenkų kultūrai. Vis dėlto geriau susipažinusiame su vietinėmis specifinėmis sąlygomis ir sugebančiam atitrūkti nuo lenkų buržuazinės istoriografijos atrodo kitaip: inteligentija formavosi ne vien iš bajorų, ypač smulkiųjų, bet ir iš stambiųjų laisvųjų valstiečių. Turint galvoje lietuvių nacionalinę inteligentiją (o tokia buvo!), jos formavimosi varomąją jėgą sudaro valstiečiai, o bajorijoje vyksta koncepcijų poliarizacija: dalis jos prisijungia prie naujosios tėkmės su savo istorine savimone ir platesniu išprusimu. Apie tokią tėkmę galima kalbėti jau nuo XIX a. pradžios, kai kurių ištakų randame XVIII amžiuje. Ir čia lietuviškos mokyklos ir liaudies švietimo klausimai buvo vieni iš opiųjų ir ženklųjų reiškių. Lietuviškų vadovėlių rengimas, jokios oficialios švietimo institucijos neremiamas, rūpi kaip tik tai trečiajai jėgai. Be konteksto autorius veikale pamini palyginti didelį lietuviškų elementorių parduodamų egzempliorių skaičių. Tas faktas dar XVIII a. pabaigoje laikytinas jau tam tikru simptominiu reiškiniu, liudijančiu apie aiškų posūkį lietuvių liaudies švietime gimtąja kalba, kuo, deja, Edukacinė komisija nesirūpino. Apie 1811—1819 m. parengiami bemaž visi reikalingi lietuviškai pradinei mokyklai vadovėliai, o apie 1822—1824 m. keliami ne vien ele-

mentarūs reikalavimai, o plati pradinės mokyklos programa: pateikti šiai mokyklos pakopai lietuvių kalbos gramatiką, istoriją, žodyną, higienos pagrindus ir t. t. Taigi nebe „laboratoriškai“ eksperimentuodami kažką veikė keli lietuviai studentai (p. 200), o būta tam tikro proceso, kurio reiškinių apstu ir toje archyvinėje medžiagoje, kuria naudojo si autorius.

Kiekvienoje epochoje istoriniai dokumentai skaitomi kiek kitaip, remiantis naujaisiais mokslo laimėjimais, naujomis koncepcijomis. Mūsų apžvelgiamas veikalas esminių posūkių nedaro — tai jau daugeliu atžvilgių senojoje lenkų istoriografijoje nusistovėjusių pagrindinių teiginių papildymas, praplėtimas ar pakoregavimas. Naujausias čia inteligentijos formavimosi klausimas; plačiau, nei įprasta, analizuojama ne vien represyvinis carinės administracijos poveikis, bet epizodiškai paminimi ir lietuvių kultūrinio judėjimo reiškiniai. Tą, kaip sveikintiną autoriaus objektyvumo momentą, yra konstatavę aukščiau minėtieji veikalo recenzentai. Atrodo, pats laikas kelia reikalą pasižiūrėti į sudėtingus Vilniaus švietimo apygardos kultūrų raidos klausimus, atsižvelgiant į atskirų gyvenančių joje tautų ir socialinių sluoksnių specifiką. Pavartojus šiandieninės sociologijos „kito“, „kitokybės“ (ne tokio kaip aš) terminą, atrodo, kad tie „kiti“ (visų pirma liaudis ne tik kaip socialinis-ekonominis, bet ir kultūrinis veiksnys, toliau — lietuvių, ukrainiečių ir baltarusių tautos) suvokiami dar gerokai suprastintai: nesusipažinta su literatūra tomis kalbomis, minimi „kitų“ kultūrų reiškiniai (šiuo atveju, deja, tik lietuvių) dažnai be platesnio konteksto, tuo tarpu tų „kitų“ istoriografijoje visa tai jau gana išsamiai analizuojama. O vis dėlto reikia tikėtis, kad mūsų čia aptariamasis veikalas paskatins naujiems požiūriams į tuos „kitus“ augti. Žingsnis jau padarytas.

Meilė Lukšienė